

UIT DE VERENIGING

Gelders gedeputeerde Cultuurhistorie bezoekt Vaassen

Tijdens het bezoek op 10 december 2011 aan Vaassen heeft gedeputeerde Annemieke Traag oprechte belangstelling getoond voor de tweede druk van *De Eper Canon* in boekvorm en voor de verfilmde versie op dvd. Na het bezichtigen van Daams' molen schafte zij zich bij Bruna Vaassen zowel het boek als de dvd aan, waarna het gezelschap verder toog richting Cannenburcher watermolen. Bestuursleden van Ampt Epe waren daarbij aanwezig.

*Het gezelschap bij de Cannenburcher watermolen
(foto: Theo Somsen)*

Bier brouwen en hopteelt

Een van de nieuwe hoofdstukken van de tweede druk van *De Eper Canon* gaat over bier brouwen en hopteelt op de Emsterenk. Wilt u meer weten over de vroegere begrenzing van de Emsterenk, lees dan het artikel over de geschiedenis van Emst als onderdeel van het dorpsplan Emst. Wanneer Emst het hopdorp is, dan is Epe zeker het brouwerijdorp. Dit wordt nog eens bevestigd door het brouwen van het Eper bier dat de naam 'Proatnat' kreeg. Misschien was 'Het Ankertje' een betere naam geweest, maar *what's in a name?* Het is uitzonderlijk dat hierbij gebruik is gemaakt van verse hop die is gekweekt, aan de Kopermolenweg achter de Ezelboerderij; de plantjes zijn door de Zuuker schooljeugd daar geplant. Een geweldig lekker biertje met fruitig aroma en bittere afdronk.

Bewegende beelden in Museum Vaassen Historie

Het museum laat beelden zien op de net aangeschafte videozuil, die door de bezoeker zelf kan worden bediend. Ook worden afbeeldingen getoond van oude Ansichtkaarten die voorkomen in *Wandelend door de Dorpsstraat, 1900-1950*, van de hand van ons redactielid Frans Schumacher.

Unieke grafheuvellijn komt op de kaart

In de gemeente Epe zijn veel grafheuvels te vinden. Opmerkelijk is een lange, rech-

te grafheuvelreeks die één lijn vormt vanaf de dorpskerk in Epe tot in Niersen. De gemeente Epe wil, met financiële hulp van de provincie, deze unieke zes km lange lijn beter zichtbaar en beleefbaar maken met informatieborden, een website en een route. Een mooi initiatief!

2012: jaar van het immaterieel erfgoed

Het themajaar wordt georganiseerd door het Nederlands Centrum voor Volkscultuur en Immaterieel Erfgoed, met het doel te voorkomen dat vaardigheden, tradities, verhalen zang en dans verdwijnen. Iedereen wordt verzocht op zoek te gaan naar tradities, rituelen, folklore en verhalen. Denk bijvoorbeeld aan midwinterhoornblazen, Sint Maarten en de tradities rond Kerst en Oud en Nieuw.

Echoput was weer even open

De in opdracht van koning Lodewijk Napoleon in de jaren 1809 tot 1811 gebouwde put was eenmalig weer even te bezichtigen. Door een oud-putgids werd een heuse rondleiding gegeven. Het geheim: onder in de 62 m diepe put is de wand iets verschoven waardoor een enorm heldere echo ontstaat.

Keizer Napoleon Bonaparte 200 jaar geleden in deze buurt

Een enorme trein aan soldaten, foerage, paarden, logistiek komt in 1812 in beweging. Ook in verschillende Gelderse plaatsen worden dienstplichtigen opgeroepen zich te laten keuren en mee te gaan met de *Grande Armée*. Achterblijvende mannen worden opgeroepen mee te werken aan de oprichting van een Nationale Garde. Uiteindelijk komt de trein in Moskou tot stilstand. Het wel en wee van Gelderland tijdens de napoleontische tijd is te volgen op de website van Dr. Elze Luikens die vanaf 2008 bezig is te ontrafelen wat de mensen in Gelderland in die periode hebben meegemaakt. Het adres is: <http://elzeluikens.wordpress.com/category/gelderland-ten-tijde-van-de-inlijving>. Bijzonder interessant!

Geen straatnaam voor Aalt van Vemde

Burgemeester en wethouders van Epe hebben het verzoek om een straat te noemen naar de in 1965 overleden markante Epenaar, verzetsman en oprichter van de Remboe, naast zich neergelegd. Er zou verwarring met andere soortgelijke straatnamen kunnen ontstaan voor hulpdiensten.

25-jarig jubileum streekarchivariaat Noordwest-Veluwe

Ter gelegenheid van dit jubileum is ook de vernieuwde website online gegaan. Tegelijkertijd is door de IJsselacademie het boek *Ontmoetingsplaats voor verhalen*, over 800 jaar geschiedenis op de Noordwest-Veluwe, gepresenteerd. Het boek is verkrijgbaar bij de IJsselacademie.

Nieuwe studieruimte Oudheidkundige Kring Voorst

Al enige tijd heeft de Oudheidkundige Kring Voorst een nieuwe onderkomen in het oude hotel en notariskantoor aan de Dorpsstraat 11 in Twello. Zaterdag 14 januari 2012 was de opening. Onze felicitaties hebben we overgebracht.

HET VOORBIJE THUIS (1)

Lijda van den Bremen-Jonker

*'Dat was in het begin en in de lente...' *)*

Een diepe, warme stem vanuit de radio... een stille melodie... een enkele zin... voor het eerst gehoord op een van die onstuimige herfstdagen in de woonkeuken van mijn geboortehuis aan de Zuukerenkweg. Het zal zo rond de jaren 75 van de vorige eeuw geweest zijn. Buiten sloeg de wind regenflarden tegen de ruiten, maar binnen was het behaaglijk warm. Nu, zo veel jaren later, zie ik nog de donkere krullen van onze zoon voor me zoals hij aan tafel zat te lezen, en hoor ik dochterlief boven op zolder rommelen. Het was in de zomer van het leven.

Ruim twaalf jaar getrouwd woonden Gerrit en ik, na een korte onderbreking,

nog steeds op de oude plaats; onze kinderen zijn daar geboren en opgegroeid.

De stem die uit de ether kwam, 'vertelde' weliswaar *zijn* lied, maar op de een of andere wijze bracht die enkele zin mij terug naar *mijn* begin en *mijn* lente. En mijn hart werd geraakt tot in het diepst van mijn ziel. Is het toen geweest dat bij mij de gedachte groeide dat ik eens... later... ooit... zou gaan schrijven over het dagelijkse leven zoals ik het ervaren heb in dat voorbijje lieve thuis in de stille buurschap die Zuuk eens was? Ik denk het niet, want het verlangen was er immers al. Zeker is wel dat die gedachte - verweven met alle gevoelens van dien - gebleven is, gelijk een verre klank, het licht op een late nazomerdag of een bepaalde geur terug te voeren zijn naar die vroege verten. En ik weet dat ik het vertellen wil, voor het verloren gaat.

Als ik eerlijk ben, zou ik ook de donkere dagen willen vastleggen, maar is het niet beter om te zeggen: *'Je vergeet zo veel avonden van droefheid, maar nooit een morgen van tederheid...'* *) Ik denk dat het dat is: de tederheid bewaren van het begin... de stilte, verweven met haar vertrouwde en herkenbare geluiden die deze niet verstoren maar eerder volkomen maken.

Fragment schilderij 1988, naar een foto uit 1974.

We zien hier onze kinderen naar huis lopen.

Rechts de Spiekerweg.

Zoekende naar een eigen begin vind ik mezelf terug in de stilte van een wintermorgen in het grote bed onder het schuine dak van de zolder. Met m'n hoofd diep weggedoken in de kussens word ik wakker in de nog donkere morgen. Omdat de stevige kou ook bezitgenomen heeft van de grote zolder, ligt er - behalve de gewone dekens - nog een extra, door opoe met de hand gemaakte, zware oude gestikte deken van groen satinet met rozen in matte, warme tinten over ons heen. Naast mij piept het warrige haar van mijn zes jaar oudere zusje Aaltje net boven de dekens uit. Ze slaapt nog. De hele wereld lijkt nog te slapen.

Maar door het zolderluik, dat van de keuken op de zolder uitkomt en een beetje openstaat, zie ik al een spiertje licht. Met dat de deur van de keuken naar de deel opengaat, hoor ik het geluid van de melkimmers en de koeien die langs de stalreep schuren in afwachting van het hooi, dat uit het mangat afgegooid wordt midden op de deel. Vanuit het varkensschot vooraan bij de keukendeur klinkt het moederlijk geluid van de 'motte', die daar ligt met haar biggen. Gerommel in de houtbak, die om de hoek tussen het schot en de deur staat, en het rasperig schuiven van het rooster in de kachel boven de asla vertellen me dat mijn moeder klaar is met melken. Ik hoor haar met de pook de ringen van de kachel schuiven en weet dat ze nu de houtblokken op wat 'spriksies' en een verfrommelde krant legt. Met het knappen van het hout trekt een vage geur van hars door het luik over de zolder.

Oh, hoe gelukkig ben ik geweest als kind onder het dak waar ik groot geworden ben... Maar ook, hoe griezelen en huiverend bang bij het geluid van het trippelen van de muizen en hun angstig gepiep als onze poes, voorzichtig sluipende over de zolder, ineens toesprong.

En dan het paardenharen gordijn aan de andere kant van de trap waar van alles achter lag en stond. Van de kapotte Friese klok tot de voorraad klompen, van touwen, kisten, kastjes, tot een oude dekenkist toe waar best weleens iemand in zou kunnen zitten... je wist het maar nooit... want tenslotte paste Hugo de Groot ook in een boekenkist.

Maar als - in de lichte zomermorgen - de zwaluwen zaten te kwetteren op de lichtdraad, die vanaf het huis naar de bokpaal, met z'n witte potjes, aan de overzijde van de weg liep, was er geen beter plekje denkbaar dan juist daar. En het leek me of ze vertelden dat ze binnen niet al te lange tijd weer weg zouden trekken naar het zuiden..., *'maar na de winter komen we weer.'*

Ik heb er de wind horen jagen door de bomen rondom het huis en hoorde de regen op het dak en in de goot. Het kabbelende geluid in de regenpijp die in de hoek, waar ook het bed stond, langs de buitenmuur naar beneden liep. En we zongen: *'Het regent, oh wat regen het. Ik hoor het in mijn warme bed. Ik hoor de regen zingen...'*

Over de Zuukerenk hoorden we 's avonds Willem Bosch van de Spiekerweg fluitende naar huis gaan: 'Ik stuur je een boeketje rode rozen' en we zeiden tegen elkaar: *"'t Is negen uur."*

Hier was 'et loket' (zie pijl, foto Jan Gerard, 1965)

En als de wind in het westen stond, was daar later op de avond het geluid van de laatste trein.

In de vroege morgen lagen we te luisteren of we de melkwagen al hoorden. Zo herinner ik me Jan Frederiks. Hij woonde aan de andere kant van het Kanaal en hij

had, met zijn paard en wagen, enige tijd de melkriet in onze buurt. De volle melkbussen, vooraan het hofpad bij de weg, werden met een stevige zwaai opgeladen om deze af te leveren bij Gelria, de melkfabriek in Zuuk. Later op de morgen werd dezelfde rit nogmaals ondernomen om de bussen, waarvan een enkele gevuld was met ondermelk en een paar keer in de week een pak roomboter, op dezelfde plek weer af te leveren. De verrekening van de geleverde melk en bestelde producten vond plaats op woensdagmorgen en werd uitgekeerd aan 'et loket' naast het pand van Van Lohuizen, achter de Grote Kerk. Mocht mijn moeder een enkele keer niet in de gelegenheid geweest zijn het melkgeld op te halen, zat dit de andere dag in een bruin zakje onder het lid van de melkbus geklemd. Kom er vandaag eens om.

Marktdag in Epe omstreeks de jaren dertig. Hier zien we mijn moeder op de fiets ter hoogte van de markt. Een mooi plaatje met degelijk geklede mensen in 'et goeie grei' en witgeschuurde klompen, een 'automobiel' en een 'ledderwagen'.

In de winter wist je aan het zacht krakende geluid van de wagenwielen en de plof-fende stappen van de paardenhoeven dat er een pak sneeuw lag. Door het bovenlicht van de vliering zagen we sneeuwvlokken naar beneden dwarrelen en we ademden gaatjes in de ijsbloemen op het raam van de ouderslaapkamer aan de voorzijde van de zolder om te kunnen zien hoe de hele buurschap veranderd was in een wit wonderland.

Op deze foto uit 1964 zien we de Zuukerenkweg, bekeken vanaf het erf van mijn geboortehuis, richting de Zuukerweg. Het is een beeld dat door de jaren heen weinig of niets veranderd was sinds mijn vroege jeugd.

In het huis vooraan hebben verschillende gezinnen gewoond. Zo herinner ik me Driekus en Trui Gerard met kroost, en de gezinnen van Steven Kamphuis, Gerrit van Asselt, Hendrik Nijhof en Gerrit Joostema. In 1975 moest het huis worden afgebroken ten behoeve van de rijksweg A50 en de S9. De vier huizen, die we hier verder op deze foto zien, werden omstreeks 1960 gebouwd door onze naaste buurman Henk Vijge, die een timmerbedrijf had. Deze huizen staan er nog. Iets voor de lichtpaal links was de brandput. Hier ging je de Spiekerweg op.

We keken naar de - achteraf foeilelijke - ingelijste prenten die daar hingen, en waarvan eentje ons vertelde van het ouderhuis. Maar wat vonden we deze toen mooi.

Op onze blote voetjes slopen we even later langs de trap naar beneden - door de melkkamer en over de deel - naar de keuken, waar we in ons ponnetje onder de ondiepe boezem van de schoorsteen naast de kachel schoven om ons lekker te warmen. Met enig beleid lukte dat net. Maar natuurlijk ging dat niet altijd goed, waarbij de kachel toch wel erg heet bleek te zijn.

En we keken naar de afbeelding van twee poesjes op het zeiltje voor de kachel, waarvan er eentje toch wel heel gehavend uitzag door de vonken die uit de kachel gesprongen waren.

Och, die vertrouwde woonkeuken met z'n hoge zoldering, waar boven langs de crèmegeverfde muren een schildering liep van korenaren, waartussen zich allerlei

dieren bevonden, die bij het boerenbedrijf hoorden. Op de muur boven de schoorsteenmantel was een golvende akker geschilderd, met aan de einder een grote opgaande zon, en daarvoor het donkere silhouet van een landman met een paard voor de ploeg. Een soortgelijk plaatje, maar dan strak en minder artistiek, kende ik van de pakken veekoeken van de Coöperatie, die vooraan de deel, tussen de deur naar de melkkamer en de snijtrog in, stonden. Later hoorde ik dat het artistieke talent in kwestie toebehoorde aan Johan van Vemde, huisschilder achter de kerk en een goede kennis van mijn ouders. En werd me ook duidelijk dat er eerder een boerderij uit 1718 gestaan had op de plek van mijn geboortehuis. Maar wat weet je als klein kind van een vorig huis en voorouders... Wat weet je van de twee mensen die je ouders zijn en eenmaal zijn begonnen aan een nieuw leven samen... Je weet het niet en moet nog aan een heel eigen leven beginnen.

Maar in die morgens - het moet in de winter 1946-1947 geweest zijn - voelde mijn kinderbestaan nog veilig en vertrouwd. Ook al was het vlak na de laatste grote wereldbrand, had ik daar nog niet echt weet van. Wel weet ik van een voormiddag dat postbode Bruijnes onder de kapstok in de keuken zat en moeizaam vertelde over zijn zoon Berend, die niet teruggekomen was uit een concentratiekamp. Maar wat *was* in vredesnaam een concentratiekamp...? Het verdriet stond haaks op de kaarten die op de keukentafel lagen met daarop de wens *Gelukkig Nieuwjaar*, want hoe kon je een gelukkig nieuw jaar hebben met zo veel verdriet...?

De postbode was ook diegene die *Het Vrije Volk* bracht. Niet dat ik wist waarom ze bij ons thuis geabonneerd waren op deze krant, maar met elke dag weer een afle-

Och och, wat hadden de dieren een plezier. Gregorius werd helemaal naar van het lachen en moest er bij gaan zitten. Waarom lachen jullie nu zo? vroeg Paulus heel onnozel. Ik moest al die kuikens toch bij elkaar houden en dat lukte helemaal niet van de wal af!

Oehoeboeroe was de enige die niet lachte. Met een bedenkelijk gezicht stond hij de vijftien eendjes te bekijken en langzaam drong het tot zijn oude uilenhersen door dat het toch werkelijk geen kabouterkinderen waren, die Paulus had uitgebroed! Had hij me daar een figuur geslagen!

vering van 'PAULUS, avonturen van een Boskabouter' liep ik wel op een draf naar de kamer van opoe, waar ze me de avonturen van Paulus voor moest lezen, omdat ik die kunst zelf nog niet machtig was.

Als de krant door een ieder uitgeplozen was, kon hij altijd nog dienst doen voor het aanmaken van de keukenkachel en de fornuispot waar het varkens-

Fragment: aflevering van 'PAULUS, avonturen van een Boskabouter' uit 1946

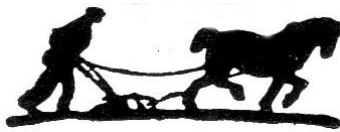
voer in gekookt werd en die achter het moddergat op de 'bleike' stond. En niet te vergeten... 'et pepier veur et huussien'. Wie had er trouwens ooit gehoord van een koning, keizer en een admiraal die allemaal gebruik maakten van Popla?

Maar er was nog iets waarvoor de krant diende. Het buurtbesef! Dit laatste verdient enige uitleg. Tachtig jaar oud (maar in haar geval mag het gerust vertaald worden in jong) was opoe begin 1944 van het landgoed Tongeren naar Zuuk gekomen om in te gaan wonen bij haar enige kind, mijn vader. Ze maakte het gezin van mijn ouders, Teuntje, Wim, Aaltje en ik, 'et doddegat', compleet. Maar wat zal het voor haar een overgang geweest zijn om vanuit de stille boerderij midden in het bos terecht te komen in een relatief drukke bedoening. Ze heeft er nooit over geklaagd of gemopperd, maar nam het leven in alle rijkdom die in haar woonde. Zo trok ze zich al vrij snel terug in haar kamer, maar bleef wel het middelpunt van de familie.

En hoewel ik haar bijna niet anders gekend heb dan in haar ledikant, weet ik nog heel goed dat ze in de eerste jaren nog wel af en toe over het erf kuierde en ik... ik hing aan haar rok.

Ik zag hoe ze, in het zand onder het keukenraam, met een stok de Zuukerenkweg tekende, met aan weerszijden kleine vakjes die de huizen van de buurtbewoners moesten voorstellen. Ze vertelde wie er allemaal woonden en pakte de krant, scheurde er kleine stukjes af en zei "*Noen goat wule veur postbode speulen, en de kran-te rondbrengen.*"

En me stevig vasthoudende aan haar oude trouwe hand lei ik in elk vakje een stukje *Vrije Volk* vanaf de boerderij van Bibo op de hoek van de Zuukerenk tot aan de winkel en 'et café van Siene' aan de Zuukerweg toe. Zo leerde ik, amper drie jaar oud, de buurt kennen. Een buurt, waar ik nog steeds met heel veel liefde aan terugdenk en waar ik graag een volgende keer verder over vertel.

NOOT

*) 'Nu weet ik het' ('Maintenant je sais') van P. Green/J-L Dabadier/G. Verstraete. Verteld door Ko van Dijk, orkest o.l.v. Ruud Bos. 1974.

HISTORISCH GRONDGEBRUIK IN DE GEMEENTE EPE (15)

Peter Stork

9. Landbouw (1)

De oudste mensachtige skeletten zijn gevonden in Oost-Afrika en dateren van vóór ongeveer 3,5 miljoen jaar geleden; die in Europa van vóór 1,5 miljoen jaar. Veel later heeft de voedsel verzamelende mens zich ontwikkeld tot jager en visser waarbij hij, naast bot, voornamelijk vuurstenen gereedschap gebruikte. Wij noemen dat dan ook het stenen tijdperk.

Binnen het stenen tijdperk hebben zich verschillende ijstijden voorgedaan, waarbij onze streek niet voor

Vuurstenen bijl, gevonden bij Vaassen, van omstreeks 3000 v.Chr. Grootste in zijn soort in Nederland.

menselijk verblijf in aanmerking kwam. Rond 12.000 jaar v.Chr. verschenen rendierjagers die de jaarlijkse trek van de kudden volgden. Uit deze tijd stamt de vondst van een vuursteenvindplaats van nomadisch levende jagers in het Eekterveld bij Vaassen. Toen het klimaat wat warmer werd, zo rond 9000 v.Chr., veranderde het toendralandschap geleidelijk in een boslandschap waardoor overgegaan kon worden op de jacht op boswild in de vorm van oerrund, hert en wild zwijn (in het Midden-Oosten ging men toen al wilde graansoorten cultiveren). Wij zitten dan nog steeds in het stenen tijdperk, de middensteentijd of mesolithicum (9000 tot 5000 v.Chr.). Men leefde in verplaatsbare jachtkampementen, herkenbaar aan resten van vuursteen, grote stenen, verbrand bot en brokjes houtskool. Daarnaast nam de mogelijkheid tot het verzamelen van voedsel toe. Het ging hierbij om vruchten, knollen, honing, bessen en wilde planten. De overgang van de middensteentijd naar het jongste stenen tijdperk of neolithicum (5000 tot 2000 v.Chr.) wordt gekenmerkt door de geleidelijke domesticatie van diersoorten, zoals hond, schaap, geit, rund en varken. Met het vee werd bosbegrazing toegepast. Ook werd een begin gemaakt met plaatselijk kleine ontginningen in het bos waar gerst, emmer en eenkoorn werden verbouwd. De bewoning werd daardoor minder trekgebonden. Er ontstond een grotere behoefte aan zwaarder stenen gereedschap voor het vellen en kloven van hout, maar ook aan aardewerk. Dit leidde nog binnen het

stenen tijdperk (5000 tot 2000 v.Chr.) tot culturen die naar hun aardewerk werden genoemd. Dit zijn als voornaamste respectievelijk de bandkeramiek-, swifterband-, trechterbeker-, standvoetbeker-, klokbeke- en wikkeldraadcultuur. Deze laatste

Trechterbeker uit het laat-neolithicum, omstreeks 3500 v.Chr.; gevonden bij Uddel

loopt over in de bronstijd (2000-800 v. Chr.).

De bandkeramisten vestigden zich rond 5000 v.Chr. op de Zuid-Limburgse lössgronden. Hier werd ook akkerbouw uitgeoefend gedurende een relatief korte periode. Deze cultuur kwam veel noordelijker voor in de lagere delen van het land en is overspoeld geraakt na de stijging van de zeespiegel. Zij waren de eersten die in ons land, naast bosbegrazing, akkerbouw gingen bedrijven. Nederland was toen bedekt met oerbos, bestaande uit eik, linde, berk, iep en es. Hier-

bij moet gedacht worden aan halfnomadische veeboeren, die op kleine akkertjes graan verbouwden tot de grond was uitgeput (*shifting cultivation*).

De trechterbekercultuur (3400-2800 v.Chr.) had als dominante factor de veehouderij met bosbegrazing door runderen en varkens, en in mindere mate door schapen en geiten. De runderen waren afkomstig van al eerder door bos- en steppebewoners uit het oosten gedomesticeerd vee. Bewoning vond plaats in tijdelijke kampe-menten waar ook akkertjes werden aangelegd en een eerste grondbewerking werd toegepast met graafstokken en hakken. Op de akkertjes werden graansoorten, bonen en erwten verbouwd. Open plekken langs beken en vennen waren daarvoor geschikt. Voor de winterperiode werd in de zomer bladloof verzameld als veevoer. Maalstenen dienden om graan te malen. Bekers en potten waren nodig om te koken en om voedsel in te bewaren. Deze werden handmatig gevormd uit gewonnen leem.

Men kende collectieve graven in de vorm van grafheuvels. Het was dezelfde cultuur als de hunebedbouwers in Drenthe.

De standvoetbekercultuur (2800-2500 v.Chr.) werd gekenmerkt door een voetje onder de potten.

Klokbeke van omstreeks 2300 v.Chr.; gevonden bij Uddel

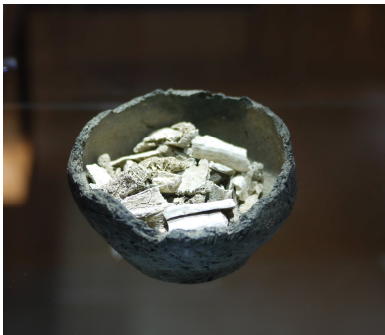
Tijdens de klokbekercultuur (2600-1900 v.Chr.) werden de akkertjes wat groter en intensiever gebruikt. Het paard werd in deze periode geïntroduceerd en is al sinds 3000 v.Chr. gedomesticeerd, aanvankelijk voor het leveren van vlees, maar later ook als rij-, last- en trekdier. Ook werd het paard gehouden als statussymbool en als offerdier. De kar werd als hulpmiddel in ongeveer dezelfde periode geïntroduceerd waarbij ossen werden gebruikt als trekdier. In de klokbekerperiode komen veel grafheuvels voor maar ook vondsten van goud, barnsteen en tin.

Replica van een spaakloos wiel

Ten slotte als aardewerkcultuur - ook zonder glazuur - de wikkeldraadcultuur, die speelde tussen 2100 en 1800 v.Chr., d.w.z. op de overgang naar de bronstijd. De bronstijd (2100-800 v.Chr.) wordt gekenmerkt door de opkomst en het toenemend gebruik van het hardere brons (legering van koper en tin) als grondstof voor snijdende werktuigen.

De ontdekking van metaalbewerking door de mens is een belangrijk scharnierpunt in de geschiedenis. Metalen laten toe om vormen te creëren die met steen niet mogelijk waren. Omdat erts in mindere mate te vinden zijn dan vuursteen, ontstonden er handelsroutes met ertsrijke gebieden. De smeden kenden zilver, lood en goud maar vooral brons (10% tin en 90% koper) dat gebruikt werd voor vaatwerk,

Urn met crematieresten uit de late bronstijd, omstreeks 1500 v.Chr.; gevonden bij Vaassen

zwaarden, paardenbitten, wielassen, bijlen, messen en sieraden.

Om dit metaal te verkrijgen moest het geruild worden met producten als runderhuiden, honing en barnsteen afkomstig uit de Oostzee, want er was nog geen geldeconomie. De grafheuveltraditie werd in de bronstijd voortgezet, gedeeltelijk ook met urnen in urnenvelden, zoals op de Groevenbeekse Heide en in Vaassen.

Bewoning vond plaats in kleine nederzettingen. Het landschap was opener geworden, meer een parklandschap, geschikt voor veeteelt. In plaats van in kralen werd het vee gehouden in een onderdeel van de boerderij, waardoor er binnenshuis ook mest werd geproduceerd. Er is dan sprake van gemengde bedrijven met woonstalhuizen. De locatie hiervan was bij voorkeur op droge dekzandruggen in de omgeving van water.

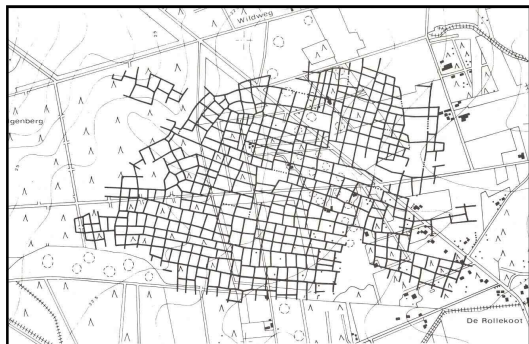
Wat de akkerbouw betreft, richtte men zich op gronden die eenvoudig te bewerken waren. De teelt van gerst was belangrijk in verband met het brouwen van bier. Runderen zorgden voor trekkracht, melk, vlees, vet, hoorn en huid. Door overbe-

Lemen veldoven, reconstructie

door de inheemse bronsindustrie verdween. IJzer werd geproduceerd uit klapperstenen en moerasijzererts en was minder kostbaar dan brons omdat het gewoon in Nederland werd gevonden. In tegenstelling tot brons hoefde het niet gegoten te worden, maar kon worden gesmeed. Het ijzererts werd samen met houtskool in lemen ovens verhit. Daarna werd het ruwe ijzer opnieuw verhit waarna de smid producten kon maken als bijlen, dolken, pijlpunten en punten voor het eergetouw. Met de nederzettingen groeiden familiegroepen uit tot stammen. Binnen de stam bestond er nauwelijks onderscheid in welstand en status. De stamhoofden losten geschillen op en namen beslissingen. Erfopvolging van stamhoofden ging een rol spelen. Hierdoor ontstonden heersers die niet meer werkten maar voedsel kregen van lagergeplaatsten in ruil voor leiding en bescherming. Wanneer een heerser ook een rol ging spelen op religieus gebied, nam zijn macht verder toe.

Een verandering van landbouwtechnische aard was de verschijning van de celtic fields, ook wel raatakkers genoemd. Dit waren uitgestrekte akkercomplexen met een indeling die van rationeel en economisch grondgebruik getuigt. Daarbij vond ontbossing plaats en nam het heideareaal toe, vooral op akkers die qua bodemvruchtbaarheid terugliepen en daarvoor verlaten werden. De akkertjes hadden een doorsnede van 20 tot 40 meter en werden aanvankelijk extensief gebruikt. De grondbewerking vond plaats met het zogenoemde eergetouw.

Kaart van raatakkercomplex bij Vaassen

weiding werd het bos aangetast en ontstonden heidevelden, ook op uitgeputte akkergronden. Men voerde het braakleggen van akkergrond in en zag steeds meer het belang in van bemesten met organisch materiaal. Vondsten uit de bronstijd van 800 v.Chr. zijn in de Dellen gedaan, met als vermoedelijke herkomst Zwitserland.

De overgang van de bronstijd (2000 tot 800 v.Chr.) naar de ijzertijd (800 tot 0) is weinig opvallend. IJzer heeft het brons als grondstof voor werktuigen en wapens geleidelijk vervangen waar-

door verlaten werden. De akkertjes hadden een doorsnede van 20 tot 40 meter en werden aanvankelijk extensief gebruikt. De grondbewerking vond plaats met het zogenoemde eergetouw.

De akkers lagen als eilanden te midden van de bossen en de latere heidevelden, en niet in de nattere, ontoegankelijke moerassen. De akkers werden omzoomd door wallen die opgeworpen

Sporen van raatakkers nog zichtbaar vanaf de Isendoornweg (foto: J. Meijer)

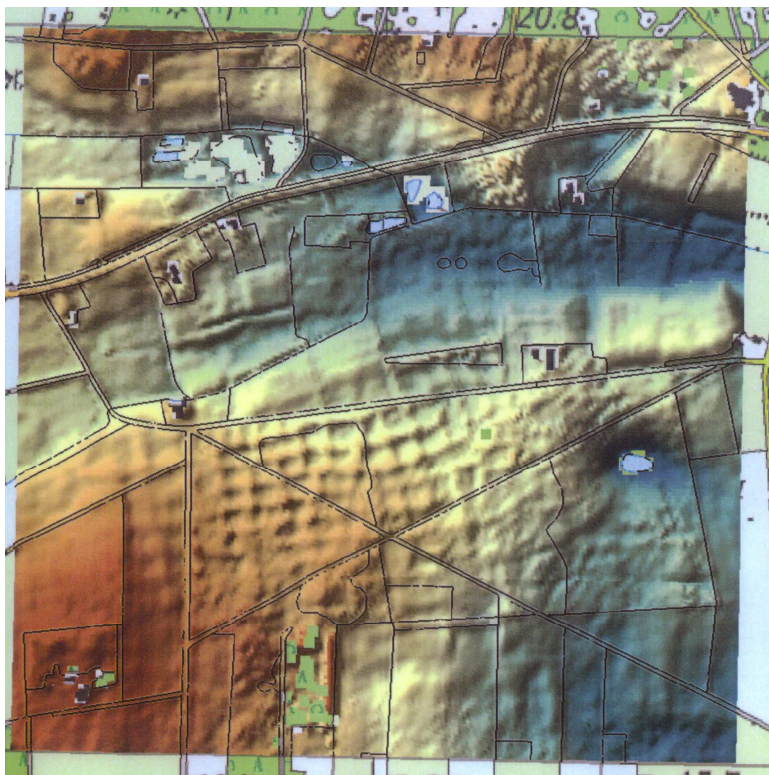
werden door greppels te graven, die beplant werden met hultst, eiken en berken als hakhout om als wildkering te dienen. De lagere delen van het landschap, vaak langs natuurlijke beekjes, leverden wintervoer voor het vee en werden gebruikt als graasgebied.

Later, in de ijzertijd en de Romeinse tijd (250 v.Chr. tot 100 na Chr.), was de exploitatie intensiever, vond bemesting plaats met organisch materiaal en werd de grondbewerking verbeterd door gebruik te maken van een ijzeren ploegschoen. Rond het jaar 0 werd het gewas rogge geteeld naast gerst, emmertarwe, spelt, vlas, huttentut en haver. Er gingen meer handelscontacten ontstaan en er ontstonden grotere inkomstenverschillen. De landbouweconomie bleef voor een belangrijk deel gebaseerd op de rundveehouderij.

In de ijzertijd werd ook pluimvee ingevoerd en met de Romeinen kwam de gans in onze streken, evenals de tamme kastanje. De idee is dat de diverse celtic fields later

Eergetouw, reconstructie

*Raatakkercomplex nabij
Schaveren*

zijn bedolven onder het plaggendeek van de essen of enken, waarover later meer. Celtic fields die nog bewaard zijn gebleven, vinden we onder andere bij Vaassen en Schaveren. Het gebruik van raatakkers loopt van 500 v.Chr. tot na 200 n.Chr. in de Romeinse periode door.

Met de komst van de Romeinen in 15 v.Chr. werd de noordelijke grens van het bezette gebied in 47 n.Chr. de Rijn. Dit bleef zo tot ongeveer 400 n.Chr. De Romeinen brachten de techniek van wegen- en waterbouw, het bouwen van vestingen, bestuurscentra, de molensteen, een verbeterde uitvoering van het eergetouw, winterrogge naast zomergewassen, handel in slaven, vee, huiden, zuivel, vis, wollen weefsels, etc. met zich mee. In de loop van de Romeinse tijd, dus vóór 400, vond een trek plaats naar lemige dekzanden en smeltwaterafzettingen op de flanken van de Veluwe, d.w.z. de gronden waarop later de essen en enken zijn ontstaan. Een es is een land waarvan gegeten wordt. De hoger gelegen celtic fields werden verlaten ten gunste van de lageregelegen gronden.

(Wordt vervolgd)

ILLUSTRATIES

De meeste foto's in dit artikel zijn gemaakt tijdens de expositie 'De eerste boeren' in Hagedoorns Plaatse.

OP DE SCHOP: DE ONTGINNING VAN DE GROTE STILLE HEIDE (1)

Tjada Amsterdam

Efficiënter bosbeheer en de inzet van steeds zwaarder materieel dreigen de laatste sporen uit te wissen van het in cultuur brengen van wat 100, 200 jaar geleden de 'woeste gronden' waren. In het gemeentelijk bosgebied ten noordwesten van Epe zijn enkele van die relictten voor een kennersoog nog vaag te onderscheiden. Met financiële steun van de provincie maakt de gemeente Epe de nog resterende fragmenten weer voor iedereen zichtbaar. Want de ontginning, die een eind maakte aan het eeuwenoude grondgebruik door schapenhouders, is inmiddels zelf historie.

Deel 1: Grenzen moeten er zijn

Probeer het je voor te stellen. Het is pakweg tweehonderd jaar geleden. Je wandelt de nog bescheiden dorpskern van Epe uit in westelijke richting. Je laat wat boerderijen en akkers achter je, misschien nog een strook hakhout en dan: één groot, uitgestrekt heideterrein, zover het oog reikt. De heide golft mee met het reliëf van de bodem, zandwegen brengen enig patroon aan, misschien hier en daar toch nog een boom die als herkenningspunt dient in de immense ruimte.

In de verte geeft de heuvelrug van de Woldberg vorm aan de horizon. Tussen jou en die westelijke kim, zeven, acht kilometer verderop, alleen maar open ruimte. Een plukje groen in het noordwesten is het jonge bos bij de landbouwontginning De Dellen; in het westen zie je het nog maar nauwelijks beboste Tongeren liggen en in het zuiden, ver weg, zie je vaag de contouren van het opgaande Gortelse Bos, een groen eiland in de Noord-Veluwsche heidezee.

Dichtbij, maar ook tot op grote afstand zwerven schaapskudden rond, en hier en daar maaien en plaggen boeren het strooi- sel voor hun potstallen.

In het terrein is de kielspit tussen Eperholt en Majuba nog slechts te herkennen als een vaag te onderscheiden geultje (foto: Janny Boetes)

Verkoop

Je bent, als die Epenaar van tweehonderd jaar geleden, allerm minst onder de indruk van dat landschap. Je weet immers niet anders; zo ligt het er al eeuwenlang bij.

De heide beslaat zelfs meer dan de helft van het grondgebied van de gemeente Epe. Als landmeters in 1832 hun driehoeksmetingen doen om de kadastrale gemeente Epe-Oene voor het eerst in kaart te brengen, is van de in totaal 11.643 hectare grondgebied 6.559 hectare heide.

De meeste heideterreinen zijn staatsdomein en hebben de status van ‘gemene veld,’ ofwel: voor algemeen gebruik. Daar verandert niet veel aan als de Domeinen in 1843 grote lappen woeste grond van de hand doen en aan gemeenten verkopen. Enerzijds als broodnodige financiële injectie voor de krappe staatskas; anderzijds om vaart te zetten in het in cultuur brengen van de gronden. Want de Domeinen berekenen weliswaar een zacht prijsje, zij laten de overdracht wel vergezeld gaan van de verplichting de ontginning ter hand te nemen.

Voor een bedrag van 3000 gulden krijgt de gemeente Epe 3.536 hectare heideterrein in haar bezit. Zij krijgt 25 jaar de tijd om de omvorming tot landbouwgrond en bos te realiseren, maar mag ook delen doorverkopen aan particulieren met aspiraties en het vermogen voor landgoedaanleg.

Komt de ontginning de eerste halve eeuw na aankoop maar mondjesmaat van de grond, de verkoop verloopt voorspoediger. In 1914, als de gemeente Epe de bosaanleg op haar heidebezit voortvarend ter hand neemt, is nog maar 540 hectare heideterrein over.

Een van de kopers heeft 120 hectare heidegrond aangekocht, gelegen ten westen van de huidige camping De Jagerstee. Met een paar rechte lijnen op de kaart worden de contouren van het toekomstige landgoed op papier uitgezet.

Dat gaat aanzienlijk gemakkelijker dan in het terrein zelf. Hoe weet je op locatie, in dat onmetelijke, open veld zonder veel herkenningspunten, waar de eigengrenzen lopen? Op oude kaarten lijkt een weg die nu Officiersweg heet, de zuidgrens van het verkochte terrein te vormen en de huidige Koekenbergweg de oostgrens; maar de noord- en westgrens moeten ergens ‘in the middle of nowhere’ liggen.

De truc van grensmarkering is dan de kielspit, een wigvormig uitgestoken geultje. Landmeters zetten hun piketten uit en op hun aanwijzingen graven bosarbeiders een eenvoudig greppeltje van een, misschien twee steek diep.

Restauratie

Vele kilometers van zulke kielspitten moeten er hebben gelegen. En nog liggen misschien, maar niet meer herkenbaar. Zo’n 150 jaar van processen als erosie, opeenhoping van blad en naalden, en boswerkzaamheden hebben de geultjes en walmpjes doen vervagen.

In de groeiende belangstelling voor cultuurhistorisch erfgoed lift ook het bosgebied mee. De provincie Gelderland moedigt bosbeheerders aan om de nog sporade

Voor aanvullend archeologisch onderzoek is een dwarsdoorsnede van de kielspit gemaakt. De witte lijn volgt de contouren van het greppeltje in het maaiveld (foto: Martijn Boosten)

dische restanten van heideontginning en vroege bosaanleg op te sporen en in het terrein (beter) herkenbaar te maken.

De gemeente Epe liet het gespecialiseerde bureau Probos onderzoek doen naar een vaag, circa 300 meter lang greppeltje langs de Kamperweg, op de grens van Het Eperholt en Majuba¹⁾. Kan dat een kielspit zijn? Ja, concludeert onderzoeker Martijn Boosten. Hij herkent

in het terrein een nog redelijk zichtbare geul en treft op oude kaarten op de plek van de kielspit een grensmarkering aan, voor het eerst in 1872.

Alle reden om dat restant te bewaren. Nader onderzoek door een archeoloog van bureau RAAP heeft inzicht gegeven in de wijze waarop de grensmarkering destijds werd gegraven en welke afmetingen het geultje had, zodat de kielspit bij zijn restauratie zijn oorspronkelijke profiel terugkrijgt.

Het gemeentelijk bosbedrijf heeft het terrein rondom de aloude kielspit inmiddels opgeschoond. De herstelwerkzaamheden worden dit jaar uitgevoerd.

NOOT: ¹⁾ Het Eperholt is het gemeentelijk bosgebied rondom de Ossenstal. Landgoed Majuba ligt tussen Officiersweg en Kamperweg, ten westen van de Koekenbergweg; het is sinds 1986 in het bezit van Geldersch Landschap.

BRONNEN

Cor van Baarle, *Handel en wandel op de Veluwe: tussen prehistorie en historie*, 2009.

Martijn Boosten, *Historisch onderzoek greppel Eperholt en wal Sprengenbos*, Probos, 2010.

Martijn Boosten, *Cultuurhistorie Oude Bossen Veluwe*, nieuwsbrief 2, 2011.

Koos Dansen/Ton Roozen, *Gids voor de terreinen van de stichting Het Geldersch Landschap*, 1994.

Grote Historisch topografische Atlas Gelderland, 1905.

Willem van Haersolte tot Yrst, *Concept Beschryving des Ampts Epe*, 1770.

G. Kouwenhoven, *De kadastrale gemeente Epe en Oene*, Kadastrale Atlas Gelderland 1832.

Rob Philipsen, mondelinge mededelingen, 2011.

Lodewijk Rondeboom, *Een oase in het Heerderdal: de geschiedenis van landgoed De Dellen*, 2003.

C. Stork/Stichting tot Behoud van de Veluwse Sprengen en Beken, *Historisch grondgebruik in de gemeente Epe*, 2002.

HERINNERINGEN VAN GERRIT VAN LAAR (1889-1980) VAN DE STEENDERBULT IN EMST

Peter Stork

19. Schapenmarkt in Hattem en Soerel

Voordat de schapenmarkt op het oude Soerel in de gemeente Doornspijk tussen Epe en Nunspeet werd gehouden, moest men met de schapen uit Gortel en andere plaatsen naar de schapenmarkt in Hattem. Dan moest men al de vorige dag in de middag, met de schapen al grazende, op weg richting Hattem. Zo overkwam het ook mijn oom Gerrit van Laar en Jan van Essen die met een hele schare schapen, ook in het bezit van andere mensen uit Gortel, op pad gingen. In het donker kwamen zij aan in de buurt van het Horsthoekerveld en het Hoornerveen. In die buurt waren mensen uit Amsterdam geplaatst, een lastig volkje. Mijn oom en Jan van Essen waren de weg enigszins kwijtgeraakt en meenden te zijn verdwaald. Ergens zagen zij een lichtje branden. Zij erop af, maar toen zij door een reet in de onderdeur keken, zagen zij dat een man een pasgeboren kindje doodsloeg op de staken waar de geiten aan stonden. Zij zijn haastig weggevlucht. Zij waren zo geschokt over wat ze hadden gezien dat ze het in geen maanden hebben verteld. Eigenlijk hadden zij het bij de politie moeten melden, maar dat is niet gebeurd. De volgende morgen kwamen zij aan op de schapenmarkt in Hattem.

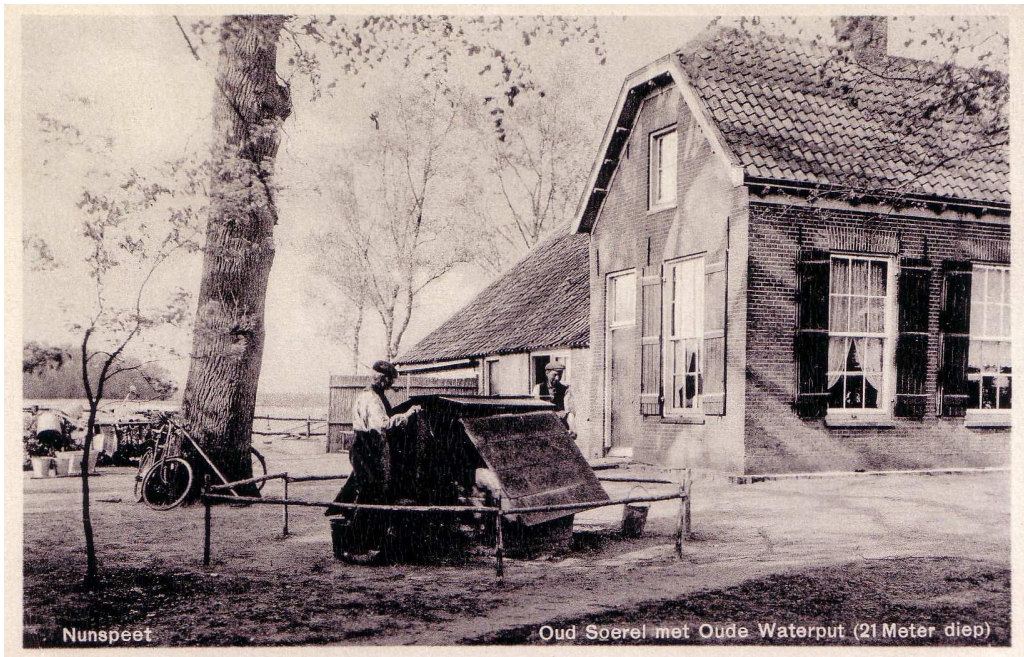
Later werd de schapenmarkt op het Soerel gehouden en kwamen de boeren met

*Schaauskooi aan de Oranjeweg, circa 1915
(met dank aan Henk Kloezeman)*

hun schapen uit Garderen, Barneveld, Elspeet, Vierhouten, Oldebroek en verder al de omliggende plaatsen naar die schapenmarkt.

Die markt werd tweemaal per jaar gehouden, voor en achter in de maand september. Er stond een grote schuur en daaromheen waren hekken geplaatst waardoor hokken ontstonden. Hier werden de schapen in gedaan. Op de heerd in de boerderij werd ook

Pleisterplaats Oud-Soerel met waterput, 1940 (met dank aan Gert van den Esschert)

een borrel verkocht waarvoor men vergunning had. Op het terrein bij de schapen kon men koek slaan, van die platte koeken. Daar stond een blok met twee latten erop gespijkerd waar net een knuppel tussen paste. Daar zette men een koek in; als men die doorsloeg, had men een koek verdiend en hoefde hem niet te betalen. Maar dat gebeurde niet vaak. Er werden ook ronde kaasjes van Lokhorst uit Oldebroek verkocht. Het nageslacht van die mensen woont nog in Epe.

Voordat de schapen werden geschoren, werden zij gewassen, ondermeer in de bekende Waschkolk bij Vierhouten en Nunspeet, maar ook in het Kortebroek in Vaassen bij Van Essen. Wij lieten dan het water uit de beek in een kuil lopen. Het was mooi blank sprengenwater. Als het vuil werd, lieten wij water in een tweede gat lopen. Ook hebben wij schapen gewassen aan de Klarbeek bij de Zuukerweg. Daarna moest men veertien dagen of drie weken wachten voor het scheren, want er moest eerst weer olie in de wol komen. In die periode werd alleen zand in het schapenschot gestrooid en geen plaggen, want dan zou er heide in de wol gaan zitten.

Van dat schaapscheren werd vroeger een heel feest gemaakt. De schapen werden door de mannen geschoren en de vrouwen maakten ronde baaltjes van de vliezen. In Nunspeet was een opkoper; daar werd de wol per trein afgevoerd. Ook hebben wij wol aan een tapijtfabriek in Deventer geleverd, maar dat beviel niet. Zij trokken de eerste soort wol van de vliezen af en wij kregen de resterende kilo's van een tweede soort uitbetaald en kwamen zo bedrogen uit. Ook met de levering van de varkens zijn de mensen vaak bedrogen.

UITNODIGING LEDENVERGADERING

Op donderdag 12 april a.s. houdt Ampt Epe haar jaarlijkse algemene ledenjaarvergadering. Deze zal worden gehouden in Café-Restaurant Dorpszicht, Dorpsstraat 10 in Oene

Agenda Algemene Ledenvergadering d.d. 12 april 2012

Opening 20.00 uur

Verslag van de ledenvergadering van 7 april 2011

Bestuursverkiezing

Aftredend zijn de heren B. Bosch, R. Labberton en H. Kloeze-man.
Zij zijn allen herkiesbaar. Daarnaast stelt de heer F. Jantzen zich verkiesbaar als bestuurlid. Tegenkandidaten kunnen zich tot aanvang van de vergadering melden bij het bestuur.

Jaarverslag 2011 van de penningmeester
aansluitend verslag van de kascommissie

Verkiezing van een nieuw kascommissielid
De heer Kelkes is aftredend

Begroting 2012

Mededelingen, rondvraag en sluiting (omstreeks 20.30 uur)

Pauze

Na het huishoudelijke gedeelte van de vergadering zal tegen 20.45 uur Evert de Jonge de belangstellenden het nodige vertellen over bier brouwen op de Veluwe naar aanleiding van zijn onlangs verschenen boek over dit onderwerp. Zo zal hij ons meenemen langs de oude kloosterbrouwerijen en vele actieve stedelijke brouwerijen. Ook zullen onderwerpen als het actief blijven brouwen op het platteland, stoombrouwerijen, hopeesten in Emst, de huidige vorm van brouwerijen en festivals op de Veluwe, de revue passeren.

JAN JACOB LODEWIJK TEN KATE (1)

(06-12-1850 – 28-05-1929)

Dianne Hamer

In verschillende nummers van *Ampt Epe* (45, 46, 141 en 144) is aandacht besteed aan de kunstschilder Jan Jacob Lodewijk ten Kate¹⁾, die van 20 mei 1890 tot 12 oktober 1900 in Epe heeft gewoond. In dit artikel wil ik wat meer over zijn werk als kunstschilder vertellen maar ook aandacht besteden aan zijn activiteiten in Epe, die veelomvattend waren. Zoals in de *Nieuwe Apeldoornsche Courant* van 1 april 1959 treffend staat verwoord: *'De toenmalige, voornamen eigenaren van deze grote, particuliere bezittingen bewogen zich nochtans niet door Epe als hooghartige aristocraten, die met de gewone man niets te doen wilden hebben.'*

Ten Kate was in zijn tijd een bekende schilder, aan wie tegenwoordig niet meer veel aandacht wordt besteed. Hij was ook politiek actief en heeft zich ingezet voor de vredesbeweging die geleid werd door barones Bertha von Suttner²⁾, schrijfster van het boek *Die Waffen nieder*. Tijdens de grote vredesconferentie van 1899 in Den Haag hield ten Kate een tentoonstelling van zijn vredesschilderijen, die door de bezoekers van de conferentie erg gewaardeerd werden.

In een artikel van Dr. W. Haverkamp in *Boon's Geïllustreerd Magazijn* uit 1899 wordt over Ten Kates motivatie wat meer verteld:

'Onder de Hollandsche schilders van den nieuwen tijd, neemt Jan ten Kate een geheel bijzondere plaats in. Schoon hij in staat blijkt om prachtige kunst te leveren en licht en atmosfeer, natuur en menschenwereld op recht artistieke wijze in vorm en kleur en lijn weet weêr te geven, staat zijn arbeid toch geheel in den dienst van godsdienst en humaniteit. En zal hij ook de betrekkelijke waarde erkennen van den stelregel, dat de kunst er is om de kunst, hij komt er openlijk voor uit, dat hij door middel van zijn penseel den wereldvrede wil bevorderen en menschelijkheid en godsvrucht door zijn arbeid wil aankweeken.' (...) *'... door middel van het penseel de vreeselijke verwoestingen van den oorlog aan de kaak te stellen, de heerlijkheden van den vrede en de taak der menschelijkheid te verheerlijken en het beginstel van arbitrage aan te bevelen.'* (...)

'Oorlog tegen oorlog' (5 x 4 meter!)

'Ernstig had hij gezocht en ... hij vond. Apostel des vredes te worden, dat was eigenlijk zijn hoogste wensch; dit bleek weldra zijn roeping te zijn. Weinig zou men toen gedacht hebben, dat nog geen tiental jaren later een oorlog over de aarde zou losbarsten, zoo wreed en geweldig dat het hart van alle volken er bij ineenskrimpen en als tegen een gruwelijk onrecht protesteerden zou. Had Ten Kate's vader³⁾ niet alleen in 1870 in zijn Tijdzangen "Aan Parijs" en "Het roode zwaard en het roode kruis", maar ook vroeger in zijn leerdicht "De Planeeten" de gruwelen van den oorlog in aangrijpende verzen geschilderd en in machtige woorden gebeden: "Deze oorlog moog' de laatste zijn!", de jonge schilder gevoelde er behoefte aan, voortaan zijn leven aan dat ééne doel te wijden en in de taal van lijnen en kleuren zijn vader hierin op zijne wijze na te volgen.'

De schilderijen van Ten Kate hadden titels als 'De Engel der Rede', 'Vrede op aarde', 'Helden der zee', 'De schoonheid van den vrede', 'Het zwijgende kanon' en 'Het vervolgde volk'. Van dit laatste schilderij staat op 7 mei 1892 een beschrijving in het Nieuws- en Advertentieblad voor Epe, Heerde, Wijhe, Olst en Omstreken:

EEN HOLLANDSCHE WERESCHAGIN

Door F.O.

Groote elementaire gebeurtenissen, historische gruwelen en ongelukken in het leven, van het individu en der volken, zijn steeds in staat het hart aan te grijpen; hoeveel meer het tegenwoordige fin-de-siècle, zoo rijk aan schokkende tafereelen en toestanden, die de wereld in spanning houden!

Een dezer laatste, de Joden-vervolging in Rusland, heeft de Hollandsche Wereschagin⁴⁾ J.J.L. TEN KATE Jr. tot onderwerp voor eene groote schilderij gekozen. Het is misschien

meer dan toeval, dat dit beeld juist nu, nu de Israelitische feestdagen ter herinnering aan den uittocht der Joden uit Egypte naderen, zijn Europeesche rondreis begint, om zoowel hier als in Amerika, waaraan wij niet twijfelen, eene attractie der Chicago-tentoonstelling, waarvoor het oorspronkelijk bestemd was, te worden.

Het is treurig, dat er in het begin van de 20^e eeuw nog zulke vreeselijke motieven te vinden zijn, motieven uit een tijdperk van een onwaardig menschelijk bestaan en kan men het den genialen kunstenaar kwalijk nemen, wanneer hij met de meest krasse, naturalistische werkelijkheid zijn indrukken tracht weer te geven? Men zal van het standpunt der humaniteit, die in Rusland een onbekend, abstract begrip is, misschien den te sprekenden indruk, dien deze schilderij maakt, veroordeelen; maar de waarheid heeft ook hier gezegevierd en moet de kunst dan altijd idealiseeren en phantastisch werken, altijd de regelen der aesthetica volgen? De kunstenaar heeft bij het maken van deze schilderij een doel beoogd en dat doel heeft hij volkomen bereikt.

Een onafzienbare vlakte, gelijkende op eene Siberische steppe, met sneeuw bedekt en met donkere wolken gestoffeerd, vertoont zich aan den blik van den toeschouwer. Op den voorgrond spiegelt de groep, aan wier spits een oude hulpelooze grijsaard op krukken waggelend voortgaat, de ellende en treurigheid van haar zieleleven weer; de geheele verschijning is de echte type van een patriarch; naast hem de jonge vrouwenfiguur, zijne dochter, wier blik troosteloos rondzwerft; haren echtgenoot heeft zij verloren, en nevens haar haar kind, dat met den hond speelt, en van het onheil, dat Gode zij dank, nog geen begrip heeft. Daarachter gaan weer andere slachtoffers, een echtpaar in de beste levensjaren, met hun spruit, dat van huis en hof verjaagd is en in onzekere toekomst een nieuwen haard zoeken moet, de man, in vertwijfeling en woede de hand gebald ten hemel heffende en in de woorden uitbarstend, die ook den naam van het stuk konden zijn, "God en Vader, wij hebben niemand buiten U"; de naast hem gaande vrouw weent: Zij denkt aan het armoedige, doch vriendelijke thuis. De somber blikkende manlijke figuur, die nu volgt personificeert de treurige berusting bij het denkbeeld, Jehova te moeten verlaten, en toch spreken zijn mannelijk schoone trekken van een Godsvertrouwen, zooals het slechts bij Joden te vinden is. Daarachter in het door den man getrokken wagentje sluit de kranke, hulpelooze vrouw zich bij de ongelukkige dakloozen op de verre duistere, met ijs bedekte vlakte aan, en nevens haar een met stoïcijnsche kalmte voortgaande man, die in een bundel al zijn have en goed medevoert. Deze groep van nameloos ongelukkigen wordt met donkeren blik en gevoelloos hart bewaakt door een vertegenwoordiger van de onrechtvaardige wet, opdat geen van deze arme slachtoffers van wreede willekeur en geloofshaat zou wagen om te keeren. Eindeloos schijnt deze troep van arme, door God en menschen verlatenen. Daar valt, geheel uitgeput, een oud man neder; zijn krachten hebben hem begeven; of hij kan of niet, hij moet zich oprichten – hij voelt, hier is zijn rustplaats niet. Voorwaarts in den strijd om het bestaan, altijd verder; bijna eindeloos is de weg – misschien is God daarboven barmhartig en brengt hem daar, waar geen ellende meer is.

In de figuur heeft de schilder het zwaartepunt van de geheele schilderij gelegd, - het is of moet – zoo te zeggen – het pièce de resistance zijn en het is jammer, dat de winternevel zoo veel belangrijke psychologische raadselen bedekt.

De schilderij voert ons de geheele tragedie, zooals zij niet krasser en aanschouwlijker gedacht kan worden, het geheele lange vreeselijke drama der Jodenverdrijving in enkele scènes

duidelijk voor oogen, en geen land der aarde, geen heerscher behoeft Rusland om de daad, die een Nero tot eer zou strekken, te benijden. Zelfs de Inquisitie heeft zich in haar fanatisme niet aan zoo iets schuldig gemaakt. Moge de sociale questie spoedig ten gunste van de beklagenswaardigen beslist worden!

Aan de hoofdschilderij verbindt zich een cyclus, die tot het hart spreekt en ieder moet treffen.

Een gedeelte der entrées bij de tentoonstellingen te heffen, is voor de arme, ongelukkige, vervolgde Russische Joden bestemd.

In 1898 werkte hij aan een reusachtig schilderij, vijf meter lang en vier meter breed, 'Oorlog tegen oorlog', dat het centrale werk was op de tentoonstelling in Den Haag. Dr. Haverkamp geeft een beschrijving van dit werk, dat na de Eerste Wereldoorlog is verdwenen en misschien zelfs verloren is gegaan:

'Al wat den oorlog kenmerkt, hem vooraf gaat en volgt, komt uit oneindige verte bij het rijzen van den dag over de velden op ons aan, voorop als een alles overheerschende reuzengestalte de Dood, zijn sikkel zwaaiend, het hoofd met lauweren, de linkerborst met oorlogseere teekenen versierd en achter hem de bonte, woeste of zwaargeteisterde menigte, dragende in den vorm van een kist al de lasten en verschrikkingen van den krijg. Maar op den vóórgrond, daar is met groote liefde een andere dageraad geschilderd dan die over de met bloed gedrenkte velden rijst, de dageraad van den dag wanneer het vrede op aarde wezen zal. Daar is het Christendom der zachtmoedigheid, der barmhartigheid, der vredelievendheid in een reeks van welbekende gestalten uit onzen tijd; het Christendom, zooals het zijn barmhartigheid in toepassing brengt in de edele stichting van Henri Dunant "het Roode Kruis". Zijn beeld is duidelijk zichtbaar naast de baar, waarop bij 't sterven een soldaat zijn vijand de hand der liefde reikt. Voorts in 't midden op den voorgrond als een levendig protest tegen den oorlog, een groep van gekroonde hoofden en beroemde personen, onder wie de portretten van Rusland's Keizer en Italie's Koning, van Tolstoi en Zola duidelijk te herkennen zijn, maar die allen aangevoerd door, met eerbied opziende naar de hooge gestalte van Bertha von Suttner, de begaafde en bezielde schrijfster van "Die Waffen nieder!", die hier in de kleedij van eene verpleegster van het Roode Kruis is voorgesteld, terwijl zij een gebroken zwaard, tot een kruis samengebonden, hoog opgeheven in de hand houdt, als om daarmee den Dood te bezweren en den voortgang van den oorlog te stuiten. En Jezus zelf is niet vergeten, al staat hij hier ook slechts ter zijde. Naast het protest van de menscheijkheid ontwaart men Zijn edele gestalte in bijzonder teedere lijnen gepenseeld in den linkerhoek, als het levend oordeel over deze godvergeten gruwelen, met de linkerhand heenvijzende naar het liefderijk en moedig optreden der Apostelen van de Wereldvrede, in wie hij met ingenomenheid de menschen erkent, die beginnen te doen, wat hij heeft bedoeld.'

Uit het Nieuws- en Advertentieblad blijkt ook uit een paar berichten de grote betrokkenheid van Ten Kate bij de vredesbeweging:

4 februari 1899

Naast eenige kleinere giften deed de kunstschilder J.J.L. ten Kate alhier aan mevr. Waszkiewicz-Van Schilfgaarde de som van f 100 toekomen, ter bestrijding van de kosten van de vredesmanifestatie.

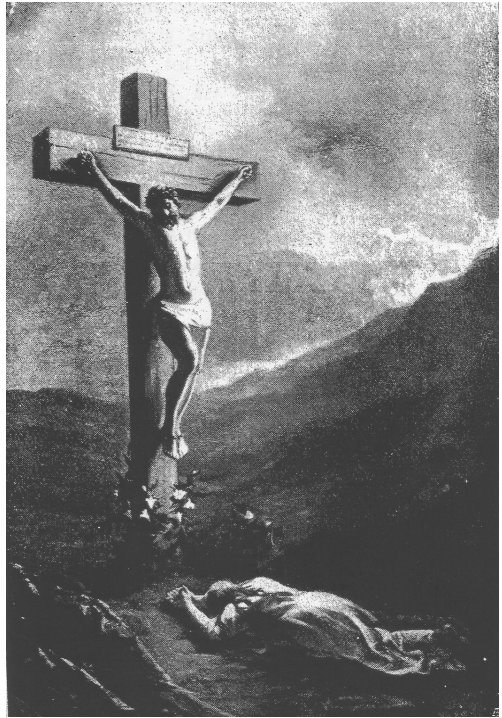
1 april 1899

Epe. Vrijdagavond heeft te Apeldoorn mevr. Waszkiewicz-van Schilfgaarde in Tivoli een redevoering gehouden over de "Algemeene Ontwapening". Na afloop deelde dhr. Ten Kate van hier, lid van 't hoofdbestuur der adres-beweging, o.a. mee dat in de provincie Gelderland de lijsten geteekend zijn door 29.000 personen.

Niet alleen het vredesthema speelde een rol in de werken van Ten Kate, hij heeft ook veel Bijbelse taferelen en veel 'schilderingen der natuur' gemaakt. Titels zijn o.a. 'Het laatste gebed', 'Ons is een kind geboren!', 'Wie van u zonder zonde is', 'Bloemen aan den voet van het kruis' (zie afbeelding) en 'De graflegging van onzen Heer'.

Dr. Haverkamp besluit zijn artikel als volgt:

'Wie de Kunst onttroond waant, als zij propagandiste wordt, zal waarschijnlijk met de leuze: "l'art pour l'art" voor deze schilderijen hoogstens een medelijdenden blik over hebben en vooral van vele schilderijen van Ten Kate getuigen, dat zij ál te brutaal-opzettelijk haar bedoeling te aanschouwen geven, en 't kan zijn, dat hier en daar de ware kunst geleden heeft onder het voortdurend en met zoo groote geestdrift in het oog houden van het eens beoogde doel, maar wie niet bevooroordeeld is zal moeten erkennen, dat menig tafereel onvergeltelijk blijft, voor wie er eens op mocht staren, dat menige gestalte meesterlijk is gepenseeld en dat vooral uit de niet-tendensieuse stukken een diep gevoel en een meesterlijke blik op het heerlijke in natuur, Bijbelsche geschiedenis en menschenleven tot ons komt. Mocht het dezen begaafden en veelgevoelenden dichter met het penseel gegeven worden nog vele jaren lang op zijne wijze het Evangelie te prediken, en mocht hij het dan immer doen tot zijne groote voldoening en tot zegen voor velen!'

In 1880 won Ten Kate de door koning Willem III uitgeschreven Prix d'É-d'Excellence voor zijn schilderij 'Hooioogst door vrouwen op Mar-Marken' (omdat de mannen vissers waren, moesten de vrouwen hooien). Andere werken van hem waren een portret van koningin Wilhelmina in het Permanent Hof van Arbitrage en van Henri Dunant in het gebouw van het Rode Kruis. Hij had tentoonstellingen in Amsterdam, Den Haag, Groningen, Antwerpen, Brussel en Parijs, maar ook in Epe. Op 27 mei 1899 vermeldt het *Nieuws- en Advertentieblad*: Door den kunstschilder J.J.L. ten Kate alhier werden de ingezetenen Donderdag uitgeno-

digd tot het bezichtigen van een in 't hotel Essenberg geëxposeerde verzameling schilderijen van zijn hand, betrekking hebbende op de bevordering van den wereldrede, waartoe dhr. ten Kate sinds jaren met penseel en pen ijverig meewerkt. Van de invitatie werd door zeer velen gebruik gemaakt.

(Wordt vervolgd)

NOTEN

1. Pieter A. Scheen vermeldt in zijn *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950* (Den Haag, 1969) over hem: 'Jan Jacob Lodewijk ten Kate, geboren in Middelburg 12 juni 1850, overleden in Loosduinen 28 mei 1929. Woonde en werkte in Den Haag 1873-1875, Amsterdam van 1875 (München, Duitsland, Lunteren, reis Zwitserland ca. 1880) tot 1890, Epe tot 1900, Valkenburg tot 1901, Antwerpen tot 1903, Brussel tot 1906, Bloemendaal (Overveen) tot 1908, Den Haag tot 1909, Bloemendaal tot 1911, daarna in Den Haag (tijdelijk Parijs). Leerling van P.C. Greive, H.F.C. ten Kate en daarna van de Academie voor Beeldende Kunsten te München. Schilderde en tekende figuren, genrestukken, portretten, zeegezichten en voornamelijk landschappen.'
2. Bertha Sophie Felicitas Barones von Suttner (Praag 9 juni 1843-Wenen 21 juni 1914) was een Oostenrijkse radicale pacifiste. Haar artikelen en boek maakten indruk op de Russische tsaar Nicolaas II. Ze inspireerde hem tot het bijeenroepen van de Vredesconferentie van Den Haag in 1899. Zelf was ze een van de deelnemers.
3. Jan Jakob Lodewijk ten Kate (Den Haag 23 december 1819-Amsterdam 24 december 1889) was een Nederlands dichter en dominee.
4. Wasily Wasilyewich Wereschagin (26-10-1842 – 13-04-1904) was een van de beroemdste Russische oorlogsschilders en een van de eerste Russische kunstenaars die ook in het buitenland veel erkenning genoot. Zijn werken waren dusdanig realistisch dat ze vaak niet werden geëxposeerd.

LITERATUUR EN BRONNEN

- Lijda van den Bremen-Jonker, 'Van heeren, huizen en knechten' (2), *Ampt Epe*, nr. 141, december 2002, p. 10-17.
- Dianne Hamer, 'De geschiedenis van een herenhuis in Epe', *Ampt Epe*, nr. 144, oktober 2003, p. 15-22.
- Dr. W. Haverkamp, 'J.J.L. TEN KATE', *Boon's Geïllustreerd Magazijn*, 1899, p. 99-108.
- Kadaster Archief Epe.
- R. Paasman, 'De Vredes-schilder Ten Kate in Epe', *Ampt Epe*, nr. 45, november 1978, p. 11-16.
- Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 'Schouwburgzaal op Rozenhof bij Epe lijkt twijfelachtig', 01-04-1959.
- Nieuws- en Advertentieblad voor Epe, Heerde, Wijhe, Olst en Omstreken*, 1890-1900.
- Veluws Nieuws*, 'Rozenhof in de vorige eeuw en nu', 20-03-1964.
- Prins der Geïllustreerde Bladen*, 'Jan ten Kate, 70 jaar', 1920, p. 283.

GESCHEIDEN NA DE DOOD (3)

OVER DE BEGRAAFPLAATS OP DE OOSTERHOF IN VAASSEN

Willy Smit-Buit

Om mijn artikelen over de begraafplaatsen van de laatste Van Isendoorns op de Cannenburch in Vaassen af te ronden moet er nog een draadje afgehecht worden. En dat betreft de beantwoording van de vraag waar de vrouw van Peter Bervoets begraven is. Hoewel haar echtgenoot, jachtopziener en vertrouweling van de Baron van Isendoorn, in de grafkelder op de Algemene Begraafplaats ligt, heeft zij haar laatste rustplaats daar niet gevonden.

Waar dan wel? Daarover geeft het begraafboek van de parochie uitsluitsel. Johanna Petronella Ber(re)voets-l'Ol(l)ivier is op 28 februari 1877 begraven op het parochiële kerkhof op de Oosterhof, in een graf dat later geruimd werd om plaats te maken voor een andere overledene.

Sinds de ingebruikname van het kerkhof in 1873 waren er iedere maand wel een paar begrafenissen. De 75-jarige weduwe kreeg een goedkoop algemeen graf. Indertijd had men er minder moeite mee dan tegenwoordig om mensen die elkaar volkomen vreemd waren, toch bij elkaar te begraven. Tenzij er een fout gemaakt is bij de inschrijving in het begraafboek, gebeurde dat ook met de weduwe Bervoets. Tegenwoordig vindt menigeen dat pijnlijk, maar onze voorouders waren minder privacygevoelig dan hun nakomelingen.

Oude katholieke begraafplaatsen als die in Vaassen op de Oosterhof wijken nogal af van algemene en protestantse begraafplaatsen. Boven alle grafstenen torent het beeld van de gekruisigde Christus uit; het lijkt van steen, maar is van gietijzer. Het kruis staat op de drie trappen van geloof, hoop en liefde. De Christusfiguur heeft het opschrift INRI, de Latijnse afkorting van de tekst 'Jezus van Nazareth, koning der Joden' die de Romeinse landvoogd Pontius Pilatus liet aanbrengen boven het hoofd van Jezus. Onder het kruis staat RIP (*requiescat in pace*), Latijn voor 'dat hij ruste in vrede'. Daaronder staan de liturgische woorden: O kruis, mijn eenige hoop. Blijkbaar was de ruimte voor 'mijn eenige' te krap, daarom is het woord 'mijn' verkort geschreven. Maar als je goed kijkt, is het wel te ontcijferen. In 1905 werd het beeld gemaakt op de ijzergieterij aan de Dorpsstraat (nu Vaassen Flexible Packaging). De parochianen schonken het ter gelegenheid van het jubileum van G.P. Wolff, die toen vijftwintig jaar pastoor was in Vaassen. Veel katholieke begraafplaatsen kennen zo'n beeld, vaak boven op een opgeworpen heuvel: de Calvarieberg (*calvaris* is Latijn voor 'schedel'). Het woord Golgotha betekent precies hetzelfde, maar is afgeleid van het Aramees.

Protestanten zijn minder op het lijden van Christus gefixeerd, zij geven de voor-

keur aan een leeg kruis om te beklemtonen dat Christus is opgestaan. Ze moeten evenmin iets hebben van de magische krachten die vroeger vaak werden toegeschreven aan het crucifix. De eerste christenen gebruikten het kruis overigens niet als symbool, want in de antieke wereld werd het geassocieerd met slechteriken van het laagste alloo. Geleidelijk is het lege kruis een algemeen overlijdensteken geworden. Ook op de Oosterhof tref je het volop aan - soms enkel en alleen om de sterfdatum van iemand aan te geven. De meeste grafstenen dragen een ingekerfd doodssymbool dat ook op niet-katholieke begraafplaatsen veelvuldig voorkomt, zoals een zandloper, korenaar, palmtak en een wegvliegende vogel. Ze verbeelden de eindigheid van het leven, de overwinning van het leven op de dood en de verhuizing van de ziel.

Prominente graven van de barones, de pastoors en de nonnen die op de Oosterhof hun arbeidsterrein hadden, liggen centraal bij het Christusbeeld. Het werd zodanig geplaatst dat het graf van pastoor J. van Haaren aan de voet van het kruis kwam te liggen. Zijn graf uit 1874 is momenteel het oudste graf op de begraafplaats. Op de graven van alle pastoors staat een miskelk (met of zonder hostie) ten

Detail van het Christusbeeld, voorstellend van links naar rechts: een leliekruis (de lelie staat voor de goddelijke drie-eenheid), het Christusmonogram en het slangenanker (dit staat voor de hoop op het paradijs)

teken van hun priesterschap.

Veel graven op de Oosterhof hebben het opschrift: bid voor... of bid voor de ziel van... Het gebed voor de doden is een bij uitstek katholiek ritueel. Toen

Het graf van pastoor Van Haaren, met daarop een leeg kruis, een miskelk en de lettercombinatie Xp (in het Grieks de eerste letters van de naam Christus)

het overgrote deel van de Nederlandse bevolking boven de grote rivieren na de Unie van Utrecht in 1579 onder dwang overging van het katholicisme naar het protestantisme, had de overheid de grootste moeite om dit gebruik uit te bannen. De eind vorig jaar overleden historicus A.Th. van Deursen vertelde in zijn boek *Bavianen en slijkgeuzen* hoe in Stolwijk de vrouwen tijdens de preek knielden 'op ofte omtrent de graven haerder ouderen ofte vrienden'.¹⁾ Daarbij moet bedacht worden dat de doden in de zeventiende eeuw nog in de kerk of op de hof vlakbij begraven werden. De dominee 'op de predickstoel staende (...) naerdad den psalm was gesongen, heeft niet kuenen sooveel te wegen brengen dat se van haren plaetsen wilden opstaen'.¹⁾ De wereldlijke macht werd te hulp geroepen om de vrouwen weg te krijgen. In 1619 moest Johan van Oldenbarnevelt in de nacht voor hij onthoofd werd, zijn knecht Jan Francken nog terechtwijzen. De knecht beloofde Oldenbarnevelt voor hem te blijven bidden na zijn executie, maar de oude staatsman antwoordde: 'Nee, Jan, dat is op zijn paaps, als men dood is, moet het voorbij zijn.'²⁾

De positie van de rooms-katholieke kerk verbeterde vanaf 1796, toen de overheid de bestaande religies gelijke rechten gaf. Het sluitstuk van de katholieke emancipatie was het herstel van het bisschoppelijke bestuur in 1853. Daarna kwamen de katholieke gebruiken weer bovengronds.

De begraafplaats draagt nog meer sporen van specifiek katholieke identiteit. Vroeger gold de doop als een 'toegangsbewijs' tot de hemelse zaligheid. Volgens de kerkelijke wetten was een kind dat ongedoopt gestorven was, niet gereinigd van de erfzonde. Zo'n kind werd achter de heg begraven. In ongewijde aarde. De heg had een kleine opening waar het

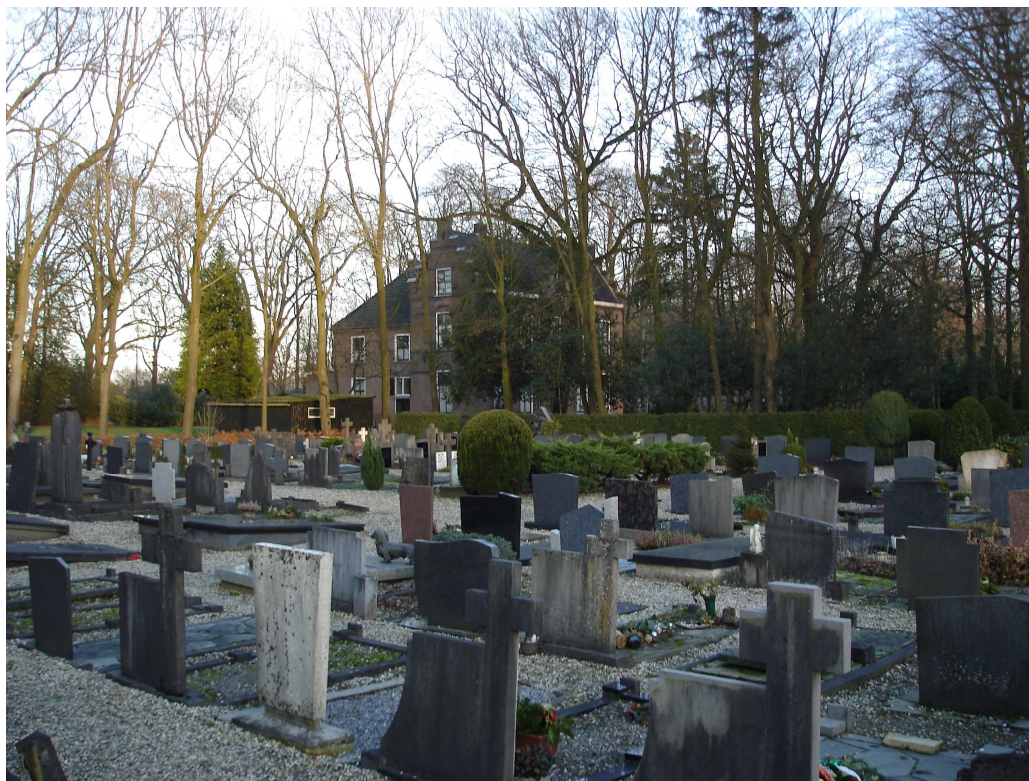

doodkistje net doorheen kon. De rooms-katholieke kerk erkende aan het einde van de twintigste eeuw dat ze fout geweest was: in 2000 noemde kardinaal Simonis dit onbarmhartige gebruik een 'gevolg van bekrompen menselijke inzichten'.³⁾ Daarom is in 2005 een aandoenlijk beeldje van een baby in foetushouding geplaatst, omsloten door een kelk. Het is gemaakt door de bekende beeldhouwster Greet Grottendieck en moet troost bieden aan de ouders die meemaakten hoe hun kind werd weggestopt. 'Als een bloemknop gegaan, bij God tot bloei gekomen', luidt het opschrift.⁴⁾ De beukenhaag is inmiddels een eindje opgeschoven.

Op dit karakteristieke kerkhof vonden twee vrouwen in de negentiende eeuw hun laatste rustplaats, gescheiden van hun echtgenoten. Als onderdeel van het Sint Martinuscomplex kreeg de begraafplaats in 2001 de beschermde status van rijksmonument. Dat maakt deze begraafplaats binnen de gemeente Epe uniek.

NOTEN

- 1) A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, Franeker 1998, p. 395.
- 2) *Trouw*, 12 februari 2005, Arjan Terpstra, 'Gezocht: stevige rotsen onder het Nederlander-zijn'.
- 3) *Andere Tijden*, afl. 2001-2002, *Ongewijde aarde*.
- 4) *Vaassen Online*, *Vaassens Weekblad*, maandag 21 november 2005.

Zicht op de begraafplaats met het parochiehuis op de achtergrond

ONDERDUIKER JOS: 'IN OENE MIJN GELUKKIGSTE JEUGDJAREN' Jan Kiesbrink

Onder het genot van een kop koffie vertelde Jos zijn levensverhaal:

'Ik ben geboren in 1935 in Dordrecht in een gezin van vader, moeder en een zuster, vier jaar ouder dan ik. Mijn vader had een metaal- en schroothandel. Het schroot werd gesorteerd en verkocht voor recycling. In de oorlogsjaren was er veel behoefte aan metalen; deze kwamen goed van pas in de wapenindustrie. Geen wonder dat de schroothandel floreerde.'

Naar Westerbork

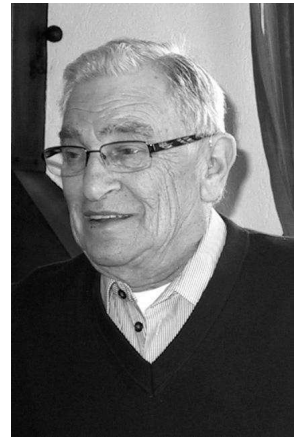
'In 1942 werd ons gezin naar het concentratiekamp Westerbork getransporteerd. Wij zijn daar circa drie maanden geïnterneerd geweest.

Omdat vaders schroothandel zeer belangrijk was voor de Duitse oorlogsindustrie, maar mijn vader met zijn gezin in kamp Westerbork was geïnterneerd, zochten de Duitsers naar een vervanger die voor hem het bedrijf kon voortzetten. Dat lukte echter niet. Vader werd bevolen weer aan het werk te gaan in zijn bedrijf. Vader vond dat natuurlijk prima, maar stelde als eis dat dan zijn hele gezin mee terugging naar Dordrecht. Dat is hem drie keer geweigerd, maar hij hield vol. Uiteindelijk stemden de Duitsers toe, maar zijn oude schoonmoeder moest in Westerbork blijven. Vader protesteerde en deed nog een poging om haar ook vrij te krijgen, maar zelf berustte zij in haar lot en smeekte hem weg te gaan met de woorden: "Laat mij blijven, ik ben toch oud!"

Vader ging dus terug naar Dordrecht. De rest van het gezin ging naar Amsterdam. Zelf verbleef ik, 7 jaar oud, daar een paar weken in het ziekenhuis 'De Joodse Invalide' (zie ook: <https://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/overzicht/1213.nl.html>). Moeder die in Westerbork ook al in het kampziekenhuis vertoefde, werd in Amsterdam direct opgenomen als patiënte.

Na een paar weken werd het te gevaarlijk in dat tehuis. Hierop besliste vader dat we naar Dordrecht moesten komen. Hij was bang dat de Gestapo, net zoals men in het Apeldoornsche Bos had gedaan, de bewoners zou oppakken en vervoeren naar Westerbork.

Daarna kwamen we in een leeg huis, dat aan Joden toebehoorde, die al in het kamp zaten. Mijn enige zuster zou na Westerbork ook naar Amsterdam gaan,

Joseph Cohen (2011)

maar we kregen een telegram: “Je kunt het pakket niet sturen!” De mensen in Dordrecht waar mijn ouders naar toe zouden gaan, zeiden: “Nemen jullie je dochtertje maar mee naar ons. Waar er twee kunnen zijn, moet het ook mogelijk zijn om drie te herbergen.”

Vader verkocht zijn voorraden voor de halve prijs tegen contante betaling. Hij wilde toch zo snel mogelijk met het hele gezin onderduiken. Hoewel hij geen idee had hoe lang de oorlog nog zou duren, realiseerde hij zich wel dat hij geld zou moeten betalen om ergens onder te duiken.’

Naar Oene

‘We hadden een zeer christelijk dienstmeisje in dienst; ze heette Co de Ruiter en kwam uit Papendrecht. Zij hield erg veel van mij. Haar werd gevraagd of zij misschien een adres wist waar ik zou kunnen onderduiken. Het is aan haar te danken dat er een adres werd gevonden. Wat was namelijk het geval? Zij kende een evangelist in Epe, de heer D. Dekker, evangelist van de Hervormde Evangelisatie op gereformeerde grondslag ‘Waarheid en Genade’ aan de Asselsestraat in Epe, thans de Sionskerk. Hij en zijn vrouw kwamen oorspronkelijk uit Papendrecht. Co nam contact met hem op. Op zijn beurt bracht de heer Dekker een bezoek aan een van zijn gemeenteleden, de heer H. van Voorst die in de Boshoeck in Oene woonde, een buitengebied. Tijdens het gesprek stelde de heer Dekker het echtpaar de vraag: “Willen jullie een Joods jongetje helpen verstoppen?” Moeder Van Voorst reageerde spontaan met “ja”. Vader Van Voorst gaf zijn antwoord nog niet zo scheutig, want hij overdacht wat het zou betekenen als het jongetje ontdekt zou worden. Dan zouden allen “tegen de muur” gezet worden! Toch kon ik er terecht.

Maar voor het zover was, ging ik eerst met ons dienstmeisje mee naar Papendrecht. Bij haar thuis moest ik bepaalde dingen leren, voordat ik kon onderduiken. Zo moest ik me het volgende verhaal inprenten en eigen maken als verklaring voor wie ik was: “In mei 1940 is Rotterdam gebombardeerd. Ons huis ook! Ik weet niets over mijn ouders. Ook niet of ze nog wel leven. Er is dus geen gezin meer en

daarom kreeg ik via het Rode Kruis onderdak bij de familie Van Voorst.”

Dat was een acceptabel en aannemelijk argument voor mijn verblijf in een Oener pleeggezin, maar het was wel een leugen om lijfsbehoud!

Verder kreeg ik een andere naam. Ik was niet langer Jos Cohen, maar heette nu Joost de Ruiter. Ons dienstmeisje heette De Ruiter; een broer

Woonhuis van de familie Van Voorst aan de Boshoeckerweg

van haar heette Joost. Ik vond het maar een gekke naam en ik wilde met die naam niet naar Oene! Toen werd een compromis gevonden. Ik zou zeggen: "Mijn naam is Joost de Ruiters, maar ik word Jos genoemd."

Het dienstmeisje bracht mij met de trein naar Epe en keerde zelf terug. Ik werd op het station in Epe overgedragen aan een mevrouw met een fiets. Dat was moeder Van Voorst, door mij 'Tante' genoemd. Ik moest lopen naar Oene en dat vond ik niet leuk!

Mijn tijd in Oene

'Toen we in de Boshoeck aankwamen, zat vader Van Voorst aan het eind van het pad een klusje te doen. Toen hij mij zag aankomen, riep hij: "Zo, jongen, ik ben blij dat je er bent." Ik rende naar hem toe en zei: "Dag, oom." Hij sloeg zijn armen om me heen. Hij vertelde later dat hij van God ervaren had dat het goed was wat hij deed. Hij had er vrede mee.

Omdat de familie Van Voorst al vier kinderen had, was er eigenlijk in het huis geen slaapplek meer over. Vader en moeder Van Voorst losten dat op door hun dochter Dirkje (ze werd altijd "zus" genoemd, nu Dicky) tijdelijk te laten logeren bij haar nicht Grietje Konijnenberg aan de Reuvekampsweg. Dicky vertelde later, dat ze er toen nooit over nagedacht had en het zondermeer had aanvaard. Na enige tijd ging ze echter, samen met haar oudere zus Riek, haar moeder vragen, waarom ze het huis uit moest. Als reden werd haar verteld dat ze dan niet elke dag zo ver hoefde te lopen naar school!

Ik mocht de eerste dagen niet naar buiten. Daar waren diverse redenen voor. Ten eerste moest mijn haar worden gebleekt. Ook moest ik het Oener dialect leren spreken. Omdat kinderen erg snel leren, sprak ik het na ongeveer tweeënhalve maand als een in Oene geboren jongetje. Het dialect spreken was ik zo gewend dat ik na de oorlog mijn ouders' taal niet meer verstond - en zij mijn dialect natuurlijk helemaal niet!

Een paar dagen na aankomst in Oene werd ik 8 jaar. Toen mocht ik naar buiten, maar nog niet naar school.'

Naar school

'Maar eindelijk, na enkele maanden, mocht ik met de andere kinderen mee naar school. Ik ging naar de School met de Bijbel in Oene. Gelukkig had ik blauwe ogen; mijn haar was al gebleekt. Ik werd op school welkom geheten door meester Van Gilst, het hoofd der school. Hij wist dat ik een Joods jongetje was. Hij zat met zijn dochters ook in het verzet. Eerst heb ik les gehad van juffrouw Van der Meulen en later van juffrouw Holtslag. Zij woonde in Huize Lindenoord, naast dokter Wibbens, die ik ook nog zou ontmoeten. Op school werden schoolfoto's van de leerlingen gemaakt. Ik sta op geen enkele foto. Meester Van Gilst en enkele andere heren uit het verzet vonden dat te gevaarlijk.

Ik had in Dordrecht weinig school gehad, omdat Joodse kinderen niet meer naar een school mochten. Joodse kinderen daar kregen les in een huis waar Joden

woonden. Dit werd gedaan door Joodse professoren en onderwijzers die geen les meer mochten geven volgens de nieuwe Duitse wetten. De meesten van ons begrepen er geen snars van waar die leerkrachten het over hadden. Een van die onderwijzers was iemand die in haar normale leven als beroepsvioliste had gespeeld in een groot landelijk orkest. We moesten luisteren naar Bach, Beethoven en andere beroemdheden, maar om daar aandacht voor te hebben was wel erg veel gevraagd van kindertjes van zes en zeven jaar.

Meester Van Gilst zei tegen mij: "Jos, ga jij maar naar de tweede klas." We moesten elke week een psalmversje leren en dat op maandagmorgen in de klas opzeggen. Ook werd er iedere morgen een Bijbelverhaal verteld. Aan dergelijke dingen werd heel veel aandacht geschonken. Verder kregen we schrijven, lezen en rekenen. Aan geschiedenis werd niets gedaan, want dat mocht niet van de Duitsers. Ook aardrijkskunde was een ondergeschoven kind. Ik was volgens de onderwijzers van de school zo knap dat ik van de tweede naar de vierde klas mocht overgaan.

Op een gegeven moment moest de school in Oene ontruimd worden: er moesten Duitse soldaten ingekwartierd worden. We vonden het best fijn, want toen hoefden we niet meer naar school.'

Onraad

'Er was mij verteld dat, als er iets aan de hand was, bijvoorbeeld als er Duitsers of NSB'ers op het erf of in de buurt waren, moeder Van Voorst dan rode zakdoeken op de heg zou leggen. Toen ik op een dag in de buurt van huis kwam, zag ik vele rode zakdoeken op de heg liggen. Ik ging dus naar buurman Tellegen om daar zolang te wachten tot de kust vrij was. Maar moeder werd ongerust en begreep niet waarom ik nog niet uit school terug was. Ze ging poolshoogte nemen bij buurman Tellegen. Daar trof ze mij bij de buurjongens aan. Ze vroeg waarom ik niet was thuisgekomen. "Wel", antwoordde ik, "er lagen rode zakdoeken op de heg en dan mag ik immers niet thuiskomen." Achteraf bleek dat Aaltje deze doeken op de heg had gelegd om te drogen!

De familie Van Voorst had een bescheiden bakkerij en kruidenierswinkeltje. Moeder Van Voorst runde haar nering en vader Van Voorst zorgde voor de bakkerij en had daarnaast zijn werkzaamheden als boer. Op een morgen kwam buurman Bart in de winkel om brood te halen. Ik was er op dat moment ook. Bart keek mij eens goed aan en zei tegen mij: "Mien jongien, ik denke dat ie een jeutien bent." "Nee, heur", antwoordde ik, "want ik hep blauwe oog'n." Moeder dook onder de toonbank om

Jos met 'oom' en 'tante' Van Voorst

haar blozen te verbergen. Angst doortrok haar lichaam. Gelukkig had ik het verlossende antwoord al gegeven. Daarna werd er nog meer op mijn gedragingen gelet en hielden ze mij zo veel mogelijk van de straat.

Ik kreeg ook klompen, net als de andere kinderen van Van Voorst. Ook moest ik meehelpen op het land. Uiteraard moest ik eten wat de pot schafte, maar melk met dik vel erop vond ik heel verschrikkelijk!

In huize Van Voorst woonde in de kamer ook de al eerder genoemde Aaltje. Ze had ze niet allemaal op een rijtje. Ik plaagde graag en maakte, wanneer zij op de plee zat, vaak gekke geluiden. Later kwam zij woedend, met in haar hand de bijl waarmee zij houtjes hakte, achter me aan. Ook Opoe, de moeder van oom, woonde in een gedeelte van de boerderij.

De kinderen Van Voorst hebben nooit geweten dat ik een Joodse jongen was, behalve de oudste dochter Hendrika (nu Riek), die aan de deur een gesprek van haar ouders had afgeluisterd. De dochters en zoons van Van Voorst zijn mijn 'zusters en broers' geworden en gebleven.'

De zieke Jos

'Ik kwam op een gegeven moment helemaal onder de zweren te zitten. Moeder en vader Van Voorst wisten er geen raad mee, want het werd steeds erger. Vader Van Voorst raadpleegde de dorpsdokter, dokter Wibbens, die hij het probleem voorlegde. Deze dokter was van "goede huize" en stelde voor dat ik op zijn spreekuur zou komen. Zo gebeurde. Thuis werd mij uitgelegd hoe ik moest lopen en waar de dokter woonde. De dokter onderzocht mij en vroeg: "Wat eet jij allemaal?" Ik zei dat ik gewoon alles moest eten en dus hetzelfde kreeg als de andere kinderen. En die waren gezond!

Dokter Wibbens bekeek de zweren op mijn benen nog eens goed en stelde toen de diagnose: "Jij kunt niet tegen varkensvlees, eten jullie dat veel?" Ik zei dat we inderdaad elke dag een plakje spek of een stukje worst aten, en dat was allemaal van het geslachte varken. De dokter vertelde later tegen Van Voorst: "Geef hem dat varkensvlees toch maar gewoon. Omdat hij een Joodse jongen is, heeft hij nooit varkensvlees gegeten, want een varken is voor een Jood een onrein dier. Dat spek en die worst zijn veel te vet voor hem en daarom reageert zijn lichaam op deze manier. Maar zijn lichaam zal er wel aan wennen." Ik kreeg een zalf mee en na enkele weken knapten mijn zweren goed op.'

Bombardement

Op de vraag of Jos zich nog iets kan herinneren over het bombardement op Oene vertelde hij het volgende:

'Met Arend Jan van Voorst, waar ik in huis was, gingen we na al het bommenla-waai snel naar het dorp. We mochten eigenlijk niet van huis weglopen, maar hebben het toch gedaan. We dachten eerst dat er bij de pastorie van ds. Van de Pol iets was gebeurd, want daar liepen allerlei mensen rond. Maar daar was niets. Toen gingen we de Dorpsstraat weer in en kwamen bij de "bleek" van het doktershuis.

Daar werden gewonden heen gebracht. Een klein meisje lag erg hard te huilen. Ik nam het uit medelijden in mijn armen en vroeg wat haar scheelde. Ik gilte om hulp: "Kom hier!" Ze bleef hard huilen en opeens was ze stil. Ze lag met gesloten ogen en sliep, zo meende ik. Ik bleef rustig zitten, met dat meisje in mijn armen. Ik zei tegen een omstander: "Ze slaapt, dus help eerst de andere slachtoffers maar." In werkelijkheid was ze in mijn armen overleden aan haar verwondingen. Dat was heel aangrijpend; dat beeld ben ik heel mijn leven niet meer kwijtgeraakt. Als jongen van tien jaar met een dood meisje in je armen te zitten.

Ik ervaar het nog als emotioneel om er nu over te praten. Gelet op alle emotie rond dit interview heb ik geen herinneringen aan meer feiten of omstandigheden rond het bombardement.

Na de oorlog kon ik moeilijk over mijn oorlogsverleden praten. Dat heeft geduurd tot 1990, toen ben ik hulp gaan zoeken. Dank zij psychologische hulp in Amerika, waarheen ik inmiddels was geëmigreerd, ben ik toen wel gaan praten.'

*'De Coöperatie', waar we onder het laadperron
schuilden als er luchtalarm was*

Weer naar huis

'In juni 1945 ontmoette ik mijn vader, een lange grijze kerel, die ik niet kon verstaan. Het afscheid van de Van Voorsten, jong en oud, was erg zwaar. Zij waren mijn ouders en mijn broers en zussen. We reden naar Dordrecht naar een ziekenhuis. Daar lag een vrouwtje van amper 68 pond in bed. Mijn vader vertelde dat dit mijn moeder was. Natuurlijk herkende ik haar niet. Het meisje dat ook in de kamer aanwezig was, herkende ik evenmin als mijn zuster. Ze was 11 jaar toen ik haar voor het laatst zag; nu was ze 14. Ik dacht dat het een verpleegster was en zei tegen haar: "Dag zuster!" Onze familie was kapot.

Eenmaal weer thuis, na de oorlog, was ik 10 jaar. Ik kwam in de vierde klas. Helemaal begreep ik niets van de lessen die ons voorgeschoteld werden. Het schoolhoofd zei tegen mijn vader: "Jos gaat over naar de vijfde klas." Het zou volgens hem beter zijn dit te doen dan mij de klas te laten overdoen. Ook in de vijfde klas deed ik het slecht, maar er werd besloten dat ik over zou gaan naar de zesde klas. Men dacht blijkbaar: dan moet hij toch examen doen voor de HBS en daar zal hij zeker voor zakken! Jammer genoeg, tegen alle verwachtingen in, slaagde ik!

In de eerste klas van de HBS bleef ik zitten. Ook in de tweede klas was dat het geval. Ik kreeg van mijn vader bijles van een kapitein uit het leger, een strenge leraar. Hij heeft mij "leren leren". Nog jaren waren we met elkaar bevriend. In 1977 kwam hij naar onze afscheidsreceptie die ons werd aangeboden voor ons afscheid van Nederland.

In de zomer van 1949 ben ik naar Israël geweest. In juli 1958 ben ik getrouwd. Op 21 februari 1958 overleed mijn vader, 57 jaar oud, en ik vroeg de rabbijn: "Mogen we nu niet trouwen?" "Jawel", antwoordde hij, "want vreugde gaat boven verdriet." Dus de rouwtijd was over. Normaal geldt er een rouwtijd van één jaar.

Toen mijn vader overleed, was ik net een paar maanden bij hem in dienst. Twaalf jaar lang heb ik zijn bedrijf voortgezet. Vervolgens kwam ik in dienst bij Hunter Douglas, een aluminiumfabriek, onder andere producent van de bekende luxaflex zonwering. Ik moest veel naar Amerika. Ik zou daar een bedrijf, een aluminiumfabriek, kopen, wat ook gelukt is. Het betekende dat ik veel moest reizen naar Amerika, terwijl mijn gewone werk in Oost- en West-Europa doorging. Ik was lange tijden van huis. Toen Hunter Douglas vroeg of ik voor hen in de USA wilde komen werken, heb ik met mijn vrouw overlegd of het niet beter zou zijn om naar Amerika te verhuizen. De kinderen waren inmiddels tieners.

Bijkomend voordeel was dat, als er ooit weer een oorlog uitbrak, Amerika nooit bezet zou worden. Daar is dit land te groot voor. Dat is het ergste wat je kan overkomen, want dan ben je beroofd van je vrijheid. Dat kon zich in Europa zo herhalen. Mijn vrouw stemde ermee in: "Waar jij je brood kunt verdienen, daar voel ik mij thuis." En zo zijn wij naar Amerika geëmigreerd.'

Terug naar Westerbork

'Ongeveer twintig jaar geleden ben ik opnieuw naar Nederland gekomen en heb ook Westerbork bezocht. Wij waren de enige familie die daar was vrijgekomen tijdens de oorlog. Natuurlijk zijn er meer overlevenden uit dat kamp, maar zij werden pas na de oorlog bevrijd, meestal uit concentratiekampen in Duitsland of Oostenrijk.

Ik moest entreegeld betalen en merkte cynisch op: "Vorige keer mocht ik er gratis in!" Ik sprak nogal luid en even later kwam er iemand met een witte jas naar me toe, die vroeg of hij mij ergens mee kon helpen. "Ja, ik heb een vraag: waarom moeten de mensen hier entree betalen?" Het antwoord was dat dit geld onder andere nodig is om de huidige jeugd naar Westerbork te laten komen om te tonen wat zich hier, en in de concentratiekampen elders, heeft afgespeeld. Met dit antwoord was ik zeer tevreden en gaf onmiddellijk een veel groter bedrag in dollars.

Ter plekke heb ik de plattegrond bekeken en merkte op dat deze niet klopte. Ik heb uitgelegd en aangegeven hoe en waar de barakken precies stonden. Men heeft bouwtekeningen tevoorschijn gehaald en het bleek dat mijn geheugen mij niet in de steek had gelaten. Het was voor mij een traumatische ervaring.'

Yad Vashim

'Later in Amerika ben ik geïnterviewd door de organisatie van Steven Spielberg, de welbekende *film director* die zich erop toelagde alle oorlogsverhalen vast te leggen. Hij sprak met Joden over de gehele wereld. Die verhalen zijn opgeslagen in het museum Yad Vashim in Jeruzalem.

Toen tante Van Voorst de hoogste onderscheiding die in Israel bestaat, kreeg uit-

Oom en tante Van Voorst; ik mocht deel uitmaken van hun gezin met zo'n sterke familieband

gereikt van de Israëlische regering door middel van de ambassadeur van Israël in Nederland, was haar enige commentaar: "Als je één Jood redt, red je een heel volk. Waar is al die drukte voor nodig?" Oom Van Voorst kreeg de onderscheiding postuum. Dit alles vond plaats op 11 november 1996 in het gemeentehuis van IJsselstein, waar de familie toen woonde.'

Terugblik op mijn leven

'Mijn tijd in Oene was tussen mijn geboorte en mijn trouwen de gelukkigste tijd van mijn leven. Ik leefde en maakte deel uit van een gezin met een sterke familieband. Waar regelmaat was. Waar getracht werd de kinderen een goede en godsdienstige christelijke opvoeding te geven. Waar "Doe wel en zie niet om" een gevleugelde uitspraak was, waarnaar ook geleefd werd. Ik heb daar heel veel geleerd - niet op school, maar wel wat het leven eigenlijk was en betekende.

Toen ik trouwde, nu ongeveer 53 jaar geleden, nam ik me voor om een goed huwelijk en een fijn gezin te hebben. Dit is zowaar uitgekomen.

Het huis van de familie Van Voorst is erg veranderd. Er is nu geen herkenning meer. Ik ben er binnen geweest. Ik vroeg de bewoner: "Mag ik even binnen kijken? Ik ben hier namelijk ondergedoken geweest." Alles was volkomen veranderd en mij werd gevraagd hoe het er vroeger allemaal uit had gezien.

Toen de moeder van mijn vrouw 90 jaar werd, zijn we met twee van onze drie kinderen en een schoondochter en kleinkinderen naar Holland gekomen en in Bussum op haar verjaardag geweest.

Vraag van ons was: "Wat gaan we verder in Holland nog doen?"

Als uit één mond klonk het: "We willen naar Oene! Daar zijn wij nog nooit geweest. U hebt er zoveel over verteld. We willen het nu zelf ook weleens zien." Dat hebben we toen gedaan.'

DE MARKE VAN EMST (1)

Evert de Jonge

Inleiding

Vóór 1866 was Emst een buurschap (ook boerschap, tegenwoordig buurtschap) in het kerspel (kerkdorp) Epe. De buurschap werd oorspronkelijk 'De buurt van Emst en Westendorp', ook 'De marke van Emst' genoemd.

De Veluwe telde aan het begin van de negentiende eeuw nog zo'n 80 marken, dus in iedere gemeente lagen er wel een handvol. De buurschappen of marken - de termen werden door elkaar gebruikt - ontstonden in de Middeleeuwen en zouden tot in de tweede helft van de negentiende/vroege twintigste eeuw blijven bestaan. Een marke was niet alleen een juridische entiteit, maar ook een territorium. De erbinnen gelegen woeste gronden vormden haar bezit. De burenen of erfgenamen deelden het gemeenschappelijk gebruik van die gronden. De marken hadden daarom sociaaleconomische wortels en waren een begrip in de toenmalige samenleving. Pas in de negentiende eeuw werden vragen gesteld over de noodzaak van marken, waarna via wetgeving de verdeling van de markegronden afgedwongen werd. Hierna volgden ontginningen en daarop ontstond het huidige cultuurlandschap.

In de gemeente Epe lagen acht marken en nog twee maalschappen (bosmarken).

De marke van Emst - op een na de grootste - had als globale grenzen de marken van Tongeren, Wissel, Zuuk en Vaassen en de bosmarken (maalschappen) Gortelsche Bos en Niersense Bos. Toen in 1866 de buurschap Emst promoveerde tot kerkdorp, bestond de marke nog. Kort daarna zouden de woeste gronden worden verkocht. De marke zelf was toen al omgevormd tot 'Het openbaar zedelijk lighaam De geërfden van Emst', dat nog tot in ongeveer 1916 zou blijven bestaan. Officieel is deze instelling nooit opgeheven. De huidige vereniging 'Emster Belang' is min of meer de opvolger.

De geschiedenis van Emst is onlosmakelijk verbonden met de lotgevallen van de marke, want Emst was tot in de twintigste eeuw een gemeenschap van landbouwers wier voorouders niet zonder lidmaatschap van de marke hun beroep konden uitoefenen. Helaas zijn de archieven van de Emstermark niet bewaard gebleven, zodat we weinig weten over het ontstaan en haar lotgevallen. Over de verdeling van de markegronden is in secundaire bronnen gelukkig nog wel het een en ander te vinden. Mijn verhaal start met een korte toelichting op het begrip marke, gevolgd door wat algemene gegevens over de marken in onze gemeente. Daarna volgt wat ik heb gevonden over de verdeling van de marke, de overdracht van wegen en watertjes en de opheffing.

Buur(t)schap en marke

De kleinste (juridische) woongemeenschap op het platteland was een buurschap. De naam geeft al aan waar de oorsprong ervan ligt: het betreft een gemeenschap van burenen. Een verbastering van de naam is boerschap. Een of meerdere buurschappen vormden een marke. Als er maar één buurschap in een marke ligt, is het begrip synoniem. In beide gevallen gaat het om leefgemeenschappen van boeren die onder andere de zogenaamde woeste gronden gemeenschappelijk gebruikten. Het eigendomsrecht van deze gronden lag op grond van het zogenaamde wilderisregaal bij de landsheer, de graaf - later hertog - van Gelre. De inwoners hadden echter al eeuwenlang gebruikgemaakt van deze gronden om er plaggen te steken, hout te kappen en het vee te weiden. Toen de landsheren probeerden steeds meer belasting te innen of eigendomsrechten uit te oefenen, dreigden ook de woeste gronden betrokken te worden bij deze ontwikkelingen. Het antwoord van de plattelanders was de stichting van marken: instituten die rechtsbescherming boden. De nieuwe juridische entiteiten werden al snel geaccepteerd, want ook de landsheer zag in dat het geen slimme zaak was de gehele gemeenschap tegen zich in het harnas te jagen.

De buurschap of marke werd bestuurd door de markerichter of buurscholt (boerscholt), bijgestaan door twee of meer vorsters of gezworenen, die waakten over de naleving van de gemeenschappelijke regels, de marke- of buurwillekeuren. De oudste marken worden al in de dertiende eeuw genoemd, terwijl de oudst bekende willekeuren twee eeuwen jonger zijn. In de willekeur was precies bepaald wat er wel en niet mocht en wie lid was van de marke: (geërfde) boeren, die ook burenen, erfgenamen of markegenoten werden genoemd.

De buurschap of marke kende een juridische status, het vormde een rechtspersoon. Kleinere eenheden (gehuchten) in een buurschap vielen juridisch onder de buurschap of marke. Eenmaal per jaar kwamen de burenen of erfgenamen bijeen op de buurspraak, waarbij de buurscholt (ook markerichter, holtrichter) de overtreders van de willekeur beboette. Ook werden dan eventueel regels bijgesteld, stukjes grond of waterrechten verpacht en nieuwe burenen toegelaten. Dit laatste gebeurde op grond van verworven bezit in de marke. De markeschrijver (bosschrijver) noteerde alles in het buur-, marke- of malenboek.

Oorspronkelijk waren er alleen een bepaald aantal volle leden in een buurschap, meestal identiek aan het aantal volle hoeven met ongeveer 10 morgen (circa 9 ha) land. Door vererving, deling en verkoop nam het aantal burenen en erfgenamen toe, zodat de oorspronkelijke delen (van lidmaatschap) steeds kleiner werden. Zo kwam het voor dat iemand een driehonderdste deel van een vol deel bezat.

In de negentiende eeuw werden diverse wetten aangenomen om de marken op te heffen, wat uiteindelijk in de tweede helft van die eeuw leidde tot het verdelen van de woeste gronden. De meeste marken werden in die periode omgezet tot zedelijke lichamen (voorlopers van stichtingen). Een aantal bestaat nog steeds, maar dan als stichting. Bijvoorbeeld 'De buurt van Ede-Velthuizen' waar nog steeds het bestuur de oorspronkelijke namen gebruikt, zoals buurmeester en bosschrijver.

De marken in de gemeente Epe

N.B.: Over de marken in de gemeente werd in 'Ampt Epe' (nrs. 1 t/m 49) al eens gepubliceerd door wijlen F. Zandstra. Naast een uitvoerige inleiding heeft hij vooral alles gepubliceerd wat hij van de marke Wissel vond.

In de gemeente waren de volgende marken of buurschappen, zoals in 1909 door Sloet genoteerd (met tussen haakjes de grootte in 1881):¹⁾

- De buurschap Oene (55 ha)
- De buurschap Vemde, Norel en Dijkhuizen (170 ha)
- De buurschap van Tongeren (163 ha)
- De buurschap van (het dorp) Epe en Lohuizen (in 1868 verdeeld: 365 ha)
- De buurschap van Zuuk (210 ha)
- De buurschap van Wissel (vóór 1881 verdeeld: 248 ha)
- De buurschap van Emst en Westendorp (1462 ha in 1852)
- De buurschap van Vaassen (1924 ha)
- De maalschap van het Gortelsche Bos (in 1885 omgezet in een NV, 931 ha)²⁾
- De maalschap van het Niersense Bos (waarschijnlijk het Vreebosch, 392 ha).

N.B.: Het is de vraag of het aantal hectare klopt, want volgens het kadaster (1832) is het aantal hectare voor Emst en Westendorp 945 ha, dus ruim 500 ha minder. Bovendien heeft Sloet 'De Buurschap van Gortel' vergeten, die in 1832 ongeveer 20 ha land bezat.

Zoals gezegd, is er helaas van de archivalia weinig bewaard gebleven. Alleen de willekeuren van de buurschappen Tongeren, 1556, Vaassen, 1598, Emst en Westendorp, 1722, de maalschappen van het Gortelsche Bos met wat aantekeningen uit de 17-18^e eeuw en van het Niersense Bos, 1574. Hierdoor is er niet veel te vertellen over de besluiten van de burens en erfgenamen op de diverse buurspraken, verpachtingen van land en water en vooral het overtreden van de regels.

Van de verdeling van de buurschappen is in het gemeentearchief gelukkig nog wel wat bewaard. Het betreft (enige) financiële administratie, akten opgemaakt over de verdeling van de marken, overdracht van bruggen en (water)wegen aan de gemeente en een enkel notulenboek. Verder zijn in de notariële archieven akten van verdeling en toewijzing te vinden, die vervolgens tot grote wijzigingen in de kadastrale leggers en kaarten leidden, zodat vanaf de verdeling de grondeigenaren zijn te volgen tot heden toe.

Uit deze stukken concludeerde ik dat de meeste marken, nadat zij de woeste gronden onderling verdeelden of deze verkochten (circa 1850-1890), bleven bestaan om de bruggen en wegen te beheren. Het onderhoud werd betaald uit verpachte en verkochte stukken land. In de late negentiende, begin twintigste eeuw werden de belangrijkste wegen overgedragen aan de gemeente - soms met een som geld -, zoals in 1909 die van 'De buurschap Vemde, Norel en Dijkhuizen'. Bij de overdracht probeerden de burens te bedingen dat de gemeente deze binnen vijf jaar moest verharderen, maar daar stemde de gemeenteraad over het algemeen niet mee in. De reden zal zijn geweest dat er plotseling te veel werk op het bordje van de

gemeente kwam te liggen.

In de eerste decennia van de twintigste eeuw werden ook secundaire (water) wegen overgedragen. Daarna verdwenen sommige buurschappen als organisatie. Degene die bleven bestaan, hadden nog geld in kas, soms op de spaarbank, zoals 'De buurschap Emst en Westendorp' in 1943 meldde, en bleven eigenaar van stukjes grond.

Hoe het na de Tweede Wereldoorlog afliep met nog bestaande rechtsopvolgers van de marken, is niet goed te achterhalen, want bepaalde archieven zijn nu nog niet openbaar. De meeste zullen het laatste geld hebben verdeeld, zoals in 1943 gebeurde met de Wenummermark in Apeldoorn. Al zijn de marken verdwenen, vaak zijn er dorps- en buurtverenigingen voor teruggekomen, die nog steeds een belangrijke rol vervullen voor de bewoners.

De buurschap of marke van Emst en Westendorp

De oudst bekende vermelding onder die naam vond ik in de zeventiende eeuw, maar aannemelijk is dat de (georganiseerde) buurschap ouder is. In feite betreft het twee buurschappen - zodat er gemakshalve beter van een marke kan worden

De Emsterenk was een van de grootste van de Veluwe. In de negentiende eeuw, toen Emst nog een buurtschap was, werd de enk als een witte vlek op de kaart ingetekend. Het toponiem werd ten noordwesten van Emst gesitueerd (zie ook kaartje in het aprilnummer).

gesproken - waarvan Emst de oudste is, al genoemd in de dertiende eeuw. De buurschap Emst ontstond zuidelijk van de Emsterhof en lag oorspronkelijk aan de zuidkant van de Emsterenk, dus aan de huidige Stationsstraat. De buurschap Westendorp is een vreemde eend in de bijt. Immers, ze lag niet ten westen van de veel oudere kerkdorpen Epe en Vaassen en de buurschap Emst. Geen wonder dat ook de taalhistoricus Otten er niet uitkwam. Hij meent dat het ten westen van de Grift lag en weet de buurschap niet goed aan te duiden.³⁾

Uit mijn onderzoek blijkt dat het om de bewoning ten noordoosten van de Emsterenk handelt, dus waar de Westendorperweg ligt. Een kern is daar niet goed aan te wijzen. Behalve de buurschappen Emst en Westendorp lagen er nog meer buurschappen en toponiemen die een groep van boerderijen aangaven in de marke, zoals Schaveren, dat al in de Middeleeuwen wordt genoemd. Ergens moet in de zeventiende eeuw de Emsterheeghe gelegen hebben, die ik niet kan plaatsen - evenals de Loobrinck, die ten zuidoosten van de Emsterenk is te situeren (nabij de hoek Brinkerweg/Schobbertsweg). Ten noorden van de Emsterenk lag de buurschap De Laarstraat, al genoemd in de achttiende eeuw. Over de Grift lag de buurschap Het Emsterbroek, al in de middeleeuwen zo genoemd. In het uiterste zuiden is de buurschap De Kiefkamp te situeren (Kiefkampsweg/Vaassensebinnenweg). Verder werd buurschap De Achteren in de achttiende eeuw voor het eerst genoemd. Het betrof een groep boerderijen aan de huidige straat (Achterenkweg), vanaf boerderij De Geldersche Tuin aan de Vaassenseweg tot de hoek Hanendorperweg/hoek Hezeweg.

Tot slot ontstonden in de negentiende eeuw de buurschappen Bloemendaal (aan de Bloemendaalseweg, waarbij ook de boerderijen aan de Hanendorperweg werden gerekend) en nog wat later Het Hanendorp (op de hoek Hanendorperweg/Vaassensebinnenweg/Veldweg). Al de genoemde gebieden waren kleinere buurschappen/gehuchten binnen 'De marke van Emst'. Na de verdeling van de woeste gronden ontstond de buurtschap Het Oranjeveld.

Al enige malen ter sprake gebracht: de Emsterenk. Wat is een enk?

Op een enk, waar akker- en tuinbouw plaatsvond, mocht geen vee grazen, behalve nadat er geoogst was. Een enk was omgeven door een wal met daarvoor meestal een greppel. Op de wal werden struiken aangeplant om te voorkomen dat er vee en wild doorheen brak. Door het bemesten werd de enk hoger dan het omliggende maaiveld, zodat ze vaak goed herkenbaar zijn in het landschap. De best herkenbare enk in onze gemeente is de Dijkhuizerenk.

De Emsterenk strekte zich uit tussen de huidige Stationsweg - Spoorstraat - Korte-
weg - Vijgenkampsweg - Westendorperweg - Korte Laarstraat - Laarstraat - Heem-
hoeveweg - Woesterweg - Oranjeweg - Hogeweg - Stationsweg. Nabij de Laar-
straat was er nog een uitstulping. Dat is dan ook het best bewaarde gedeelte waar
de Muggenveldweg, een van de weinige holle weggetjes in de gemeente, de enk

doorsnijdt. Hier lijkt de enk haast een huisenk: een enk van een boerderij. In de woeste gronden van 'De marke van Emst' liggen (of lagen) nog wat individuele boerderijen, met soms een eigen huisenk of wildwal. Meestal bij de kleinere buurschappen, zoals De Kiefkamp.

Oorspronkelijk woonden de meeste bewoners van de marke aan, of in een aantal gevallen op, de Emsterenk. In 1660 telde ik in de gehele marke zo'n 96 woningen/boerderijen/molens met naar schatting 507 inwoners.⁴⁾

Het huidige dorp Emst ontstond pas in de late negentiende eeuw, langs de huidige Hoofdweg, in de vorm van lintbebouwing. Het heeft zijn dorpsstatus te danken aan de stichting van een eigen kerkgemeente. Vroeger viel het kerkelijk onder Epe, terwijl Emst voor het burgerlijk bestuur onderdeel was van het kerspel Epe, schoutambt Epe, later de gemeente Epe.

NOTEN

¹⁾ Bron: J.J.S. baron Sloet, *Geldersche markerechten* (Den Haag 1911).

²⁾ Het Gortelsche Bos en het Niersense Bos werden door de koninklijke familie verworven. N.B.: Over het Gortelsche Bos is onlangs een scriptie geschreven. (M. Horst, *Van hout delen naar aandelen: landschap, organisatie en beheer van de maalschap van het Gortelsche Bos op de Noordoost-Veluwe – 1618-1907*, masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen (Arnhem/Hattem mei 2011); in te zien in het streekarchief.

³⁾ D. Otten, *Landschap en plaatsnamen van de Noordoost-Veluwe* (Kampen 1987).

⁴⁾ Zie mijn artikel in *Ampt Epe*, nr. 130 (april 2000), 1-8.

OPROEP

Als redactie houden wij ons aanbevolen voor uw kopij!
Hebt u een interessant onderwerp, maar weet u niet precies hoe u bij de juiste bronnen kunt komen, neem dan contact op met de redactie of met onze streekarchivaris, Gerrit Kouwenhoven. Graag helpen wij u verder!
Ook oude foto's (met een verhaal erbij) zijn van harte welkom!

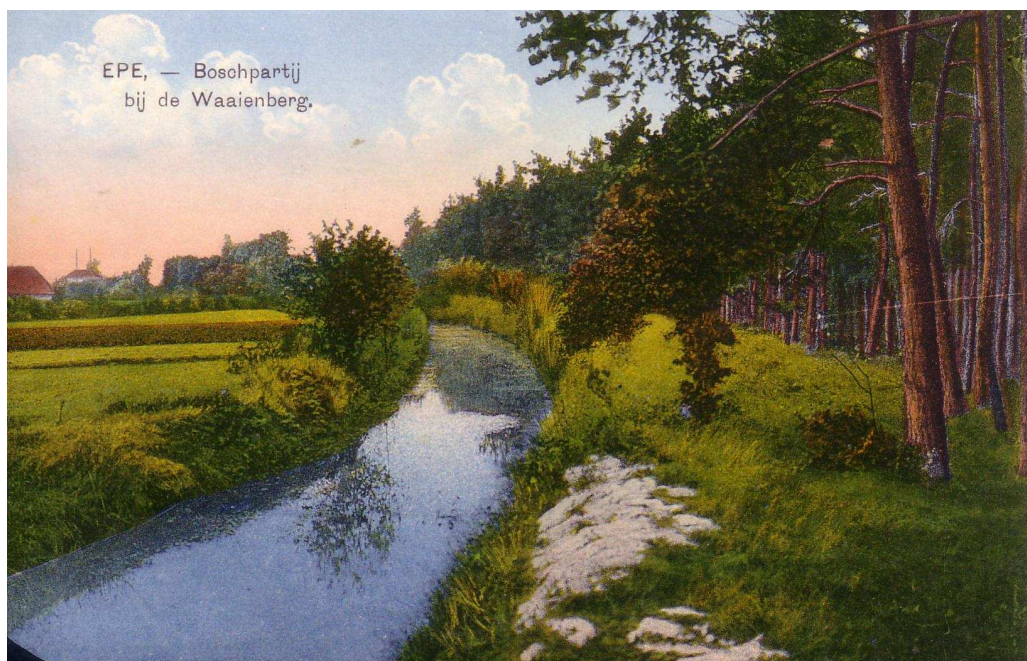
DE BOERDERIJ DE PIR(C)K IN WISSEL: EEN NAAMSVERKLARING

Evert de Jonge

Het toponiem 'De Pirk' wordt zowel in Wissel als vlak bij de kerk van Epe, maar ook in Vaassen al voor 1800 genoemd. Volgens Otten¹⁾ is de naam afgeleid van een afgeperkt stuk grond, dus omgeven door een duidelijke afscheiding, zoals houtwallen, omheiningen of sloten. Het verwarrende is dat zo'n stuk grond ook wel een kamp wordt genoemd.

In het verpondingskohier van 1660²⁾ is de oudste vermelding te vinden. Bij een inschrijving te Vaassen werd de heer van de Cannenburch aangeslagen voor de 'Pastoorscamp, Steenberch en Pirrick', zonder nadere aanduiding van de ligging. Mogelijk dat het terrein lag waar nu het industrieterreintje De Pirk in Vaassen is.

De eerste vermelding in Epe dateert van 14 mei 1732 toen Jan Berents van Wissel en zijn vrouw een huis, hof en half erf in Dijkhuizen en de weide De Pirk in Wissel verpandden aan Gerrit Sanders van Lohuizen.³⁾ Vier jaar later (24 oktober 1736) verkocht het echtpaar de weide De Pirck 'met sin holtgewas' aan Teunis Vos en zijn vrouw Jentje Roelofs voor een bedrag van 303 gulden en 3 stuivers.⁴⁾ De exacte oppervlakte werd in de akte niet aangegeven, wel de ligging: oost- en noordwaarts lag een gemene (publieke) weg, westwaarts woonde Hermen Teunis en zuid-

waarts de weduwe Derck Aarts.

De Pirck moet vererfd zijn in de familie, al werd pas ruim 50 jaar later duidelijk wie de nieuwe bezitter was, want toen legde nazaat Jan Vos (17 februari 1783) een hypotheek op de halve Weijenberg en het 'bosch De Pirck' in Wissel, wegens boedelschulden van zijn ouders.⁵⁾ Hierna bleef het nog even in bezit van De Vos, maar op 6 januari 1802 verkocht hij het bos De Pirk aan Hendricus Poll.⁶⁾ Deze was grootgrondbezitter en papiermaker. Hij had drie papiermolens in Wissel, waaronder De Achterste Molen, en participeerde in molens in Vaassen en Apeldoorn.⁷⁾ Uit zijn huwelijk met Maria Lamberts Muller had hij drie dochters: Annetje, Johanna en Elisabeth, die hij in zijn testament (1810) alle drie met een molen bedeelde, naast de nodige landerijen, waaronder 'De Weijenberg (later Waaienberg) en de Veenweijde naast de Pirkbosse'. De oudste dochter, Annetje, was getrouwd met Aart Jansz Jonker, papiermaker op de molen van zijn vrouw. Hun zoon Jan Jonker Aartszoon volgde hem op en was later eigenaar van het bos De Pirk. In 1824 verruilde hij het papiermakersvak voor dat van landbouwer en ging met zijn vrouw Teuntje Veldkamp een boerderij op de Burgerenk exploiteren.

Het Pirkbos vererfde op hun zoon Gerrit Arien, geboren 1824. Hij zou het perceel omstreeks 1870, toen groot circa 3,4 hectare⁸⁾, in tweeën splitsen, waarna het grootste deel in handen kwam van Willem Jan Jonker, getrouwd met Hendrica Pol. Omstreeks 1884 werd dat deel verkocht aan Albert van de Wetering, landbouwer, die het ruim 20 jaar later overdeed aan Johan Derk van der Meulen, boterfabrikant. Deze was maar kort bezitter, want omstreeks 1908 werd grootgrondbezitter jonkheer Gerhard van der Does eigenaar, om het in 1916 weer door te verkopen aan H.W. van Norel. Hij verkocht het weer aan Jan Jansen, exploitant van een wasserij, waarna het circa 1965 belandde bij Aart Jan van Essen.

Er werd al een naamsverklaring gegeven. Echter nog niet duidelijk is waarom De Pirk een toponiem is voor een boerderij aan de Paalbeekweg in Wissel. Uit het onderzoek naar de grondeigenaren ten zuiden van de boerderij bleek dat dit gebied, gelegen ten noorden van het landgoed De Waaienberg (en het Pirkbos), in 1832 eigendom was van 'De buurt van Wissel', een markgenootschap, die in 1849 nog uit 19 leden bestond.⁹⁾ In 1868 verkocht 'De Commissie van beheer van de buurtgronden van Wissel', waarvan de al genoemde Jan Jonker Aartszoon medebeestuurder was, voor het eerst grond van de marke aan particulieren. Het betrof ongeveer 600 roeden land, met als opbrengst fl. 4000,--. In 1869 herhaalde zich dit. Blijkbaar had men de smaak te pakken, want in augustus 1871 deden enkele leden het voorstel alle gronden van de marke te verkopen. Op grond van de Markewet moest de commissie hierop ingaan. Op een vergadering van 18 augustus 1871 werd het voorstel meegedeeld, waarna op 26 februari 1872 het besluit viel de markgronden te verkopen. Zodoende werd op 7 april 1873 via een akte bij notaris Bloys van Treslong te Epe Aart van Lohuizen grotendeels eigenaar van de heide tussen de zuidelijk gelegen boerderij De Waaienberg en het Pirkbos en de noordwaarts gelegen latere boerderij De Pirk. Hij voegde het bij zijn overige bezittingen

waaronder De Waaij-
berg. Ook legde hij een
weg aan door het nieuw
verworven terrein, wat
hij verkavelde en in de
loop der jaren ontgon. In
1905 verkocht hij De
Waaijberg en het land
(met de nieuw ontstane
percelen) aan George
van Blaarcum te Apel-
doorn, die maar twee
jaar bezitter bleef en het
weer verkocht aan Mi-

chiel Peereboom, hoofdonderwijzer te Wassenaar. In 1915 wisselden de percelen weer van eigenaar: Willem van de Sluis werd de volgende eigenaar van de percelen. Hij had ook het ondertussen gebouwde landhuis De Waaijberg verworven zodat alles weer in één hand kwam. Van der Sluis voltooide de ontginningen, waarna het voormalige heideveld uiteindelijk omgezet was in meerdere individuele weilanden. In 1960 werd het grootste deel van deze weilanden verkocht aan Aart Jan van Essen sr. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Aart Jan van Essen jr. De conclusie is dat de naam Pirkbos heeft geleid tot de naam Pirk voor weilanden nabij dat bos toen het geheel in één hand was van óf bezitters van De Waaijberg óf de familie Van Essen. Het waren de weilanden die 'achter het Pirkbosje' lagen en zodoende deze naam oppikten evenals de daar gelegen boerderij. Op een tot voor enkele jaren nog aan de weg naar de boerderij De Pirk gelegen steen stond dan ook die naam. Helaas werd de steen gestolen. Thans is er een nieuw landgoed onder de naam De Pirk gevestigd.

NOTEN

1. D. Otten, *Veldnamen en oude boerderijnamen in de gemeente Epe* (Kampen 2002) 45, 86.
2. Streekarchief Epe-Hattem-Heerde, oud-archief gemeente Epe, invnr. 59a.
3. ORA Veluwe en Veluwezoom, invnr. 910, fol. 54vso.
4. Idem, invnr. 913, fol. 22vso.
5. Idem, invnr. 917, fol. 237vso.
6. Idem, invnr. 919, fol. 218r.
7. Voorn, H., *De papiermolens in de provincie Gelderland alsmede in Overijssel en Limburg: de geschiedenis der Nederlandse papierindustrie, deel 3* (Haarlem 1985).
8. Kadastrale gemeente Epe-Oene, sectie T 336, later T 1329.
9. Streekarchief Epe-Hattem-Heerde, oud-archief gemeente Epe, invnr. 1024.

ILLUSTRATIES

Met dank aan Gert van den Esschert (Boschpartij: 1935)

VOORLOPIGE EVENEMENTENAGENDA 2012

Donderdag 23 februari: winterlezing

door de heer en mevrouw Maassen uit Ugchelen, gebaseerd op hun begin 2011 verschenen boek *Groen door Oranje*, over de geschiedenis van de Koninklijke Houtvesterijen van Het Loo in Apeldoorn. Met behulp van een diapresentatie worden uiteenlopende aspecten belicht van de jacht- en bosgeschiedenis van het 10.000 hectare grote kroondomein Het Loo. De nadruk ligt hierbij op de periode 1900 tot 1960. De lezing wordt gehouden in de Triadazaal van het Kulturhus aan de Stationsstraat te Epe. Aanvang 20.00 uur, Zaal open 19.30 uur.

Donderdag 12 april: leden/jaarvergadering

De lezing na afloop van het formele deel van de vergadering wordt verzorgd door Evert de Jonge, oud-voorzitter van onze vereniging. De lezing is gebaseerd op zijn recent verschenen boek *Bier brouwen op de Veluwe*, waarover u in het vorige nummer een recensie hebt kunnen lezen. De vergadering wordt gehouden in café-restaurant Dorpszicht te Oene. De aanvang van de leden/jaarvergadering is 20.00 uur, Zaal open 19.30 uur. (Info op de ledenvergadering zelf op pagina 20).

Zaterdag 12 mei: voorjaarsexcursie

in en om de tuinen van het Oude Loo, verzorgd door de heer Maassen, die ook de winterlezing verzorgt. De excursie duurt van 14.00 tot circa 17.00 uur. We verzamelen vanaf 13.30 uur op de grote parkeerplaats van Paleis Het Loo, vanwaar de rondwandeling om 14.00 uur begint.

LET OP!

- * Voor alle evenementen geldt: gratis deelname voor leden, niet-leden betalen 3,50 euro.
- * Het is altijd mogelijk dat een geprogrammeerd evenement, om welke reden dan ook, niet kan doorgaan. Dit wordt altijd vermeld op onze website www.ampt-epe.nl. Raadpleeg dus altijd vooraf de info op onze website!